PUŠKIN

PUTOVANJE U ARZRUM

MALA BIBLIOTEKA

A. S. Puškin

PUTOVANJE U ARZRUM

Jedini Puškinov putopis — *Putovanje u Arzrum za vrijeme rata 1829.* ima prilično zanimljivu prethistoriju.

Kad se je godine 1828. Rusija zaratila s Turskom, zamolio je Puškin dozvolu, da smije otići u vojsku i s njome na bojište, ali mu je molba bila odbijena. Naredne godine pobjegao je pjesnik na svoju ruku prema jugu i dospio najprije u Gruziju, u Tiflis, odakle je preko rusko-turske granice krenuo u Armeniju i polovinom lipnja godine 1829. stigao kao jedini civil u toj vojsci na bojište. Puškin je to putovanje poduzeo s namjerom, da se sastane s mnogim dekabristima i političkim osumnjičenicima (mahom svojim starim prijateljima), koje su po kazni poslali na frontu.

Putovanje u Arzrum je divan primjer Puškinove umjetničke proze, njegova jezika, koji zadivljuje svojom sažetošću, jednostavnošću. Putopis je i danas, poslije više od 100 godina, što je napisan, interesantan zbog lijepih opisa prirode i prirodnih pojava i zbog zanimljivih opažanja o životu, običajima i psihologiji naroda i ljudi, s kojima je Puškin u toku svojeg putovanja dolazio u vezu.

2062 KV-

MALA
BIBLIOTEKA
169

UREDNIK
AUGUSTIN STIPČEVIĆ

ZORA

DRŽAVNO IZDAVAČKO PODUZEĆE HRVATSKE

ALEKSANDAR
SERGEJEVIČ
PUŠKIN

PUTOVANJE U ARZRUM

ZAGREB 1954

NASLOV ORIGINALA
А. С. ПУШКИН
ПУТЕШЕСТВИЕ В АРЗРУМ
ВО ВРЕМЯ ПОХОДА 1829 ГОДА
Полное собрание сочинений в десяти томах, том VI.
Изд. Академии наук СССР, Москва — Ленинград 1949

S RUSKOGA PREVEO
FERDINAND MASLIĆ

Na naslovnoj strani
PUŠKIN NA KAVKAZU
(Detalj slike P. P. Sokolova-Skalja: *Puškin susreće mrtvog Gribojedova)*

PUTOVANJE U ARZRUM

PREDGOVOR

Nedavno mi je došla do ruku knjiga, tiskana prošle, 1834., godine u Parizu pod naslovom: *Voyages en Orient entrepris par ordre du Gouvernement Français.* Autor, koji na svoj način opisuje ratni pohod iz 1829., završava svoja razmatranja slijedećim riječima:

Un poète distingué par son imagination a trouvé dans tant de hauts faits dont il a été témoin non le sujet d'un poème, mais celui d'une satyre.

Od pjesnika, koji su učestvovali u pohodu na Turke, znao sam samo za A. S. Homjakova i A. N. Muravjova. Obojica su bila u armiji grofa Dibiča. Prvi je u to vrijeme napisao nekoliko prekrasnih lirskih pjesama, drugi je radio na svom »Putovanju do svetih mjesta«, koje je izazvalo tako snažan utisak. Ali nisam čitao nikakve satire na arzrumski pohod.

Ne bi mi moglo pasti ni na kraj pameti, da se tu radi o meni, da baš u toj knjizi nisam našao svoje ime među imenima generala posebnog Kavkaskog korpusa. *Parmi les chefs qui la commandaïent (l'armée du Prince Paskewitch) on distinguait le Général Mouravief... le Prince Georgien Tsitsevaze... le Prince Arménien Beboutof... le Prince Potemkine, le Général Raiewsky, et enfin — M. Pouchkine... qui avait quitté la capitale pour chanter les exploïts de ses compatriotes.*

Priznajem: ti su mi reci francuskog putnika, bez obzira na laskave epitete, bili mnogo neugodniji nego na-

padaji ruskih novina. *Tražiti inspiraciju* činilo mi se uvijek smiješnom i ružnom nastranošću: inspiracije ne ćeš naći, ona mora sama da nađe pjesnika. Poći u rat s namjerom da čovjek opjeva buduća velika djela, bilo bi za mene s jedne strane odviše samoljubivo, a s druge strane odviše nepristojno. Ne miješam se u vojnička razglabanja, to nije za mene. Možda smjeli prijelaz preko Sagan-lua, pokret, kojim je grof Paskevič odsjekao seraskera od Osman-paše, poraz dvaju neprijateljskih korpusa u roku od 24 sata, brzi prodor prema Arzrumu — možda je sve to, ovjenčano potpunim uspjehom, zaista vanredno dostojno podsmijeha u očima vojnih stručnjaka (kakav je, na primjer, g. trgovački konzul Fontanier, autor »Putovanja na Istok«); ali ja bih se stidio pisati satire na proslavljenog vojskovođu, koji me je ljubazno primio pod krov svog šatora i koji je, iako pun velikih briga, nalazio vremena da mi iskazuje laskavu pažnju. Čovjek, kome nije potrebno pokroviteljstvo mogućnikâ, ipak cijeni njihovu srdačnost i gostoljublje, jer drugo od njih ne može ni tražiti. Optužba, da sam bio nezahvalan, ne smije ostati neopovrgnuta poput neke ništavne kritike ili književne grdnje. Eto zbog čega sam se odlučio da tiskam ovaj predgovor i izdam svoje putničke bilješke kao *sve*, što sam napisao o pohodu iz 1829.

3. travnja 1835. *A. PUŠKIN*

PRVO POGLAVLJE

Stepe. Kalmička kibitka. Kavkaske vode. Gruzinska vojnička cesta. Vladikavkaz. Osetinski sprovod. Terek. Klanac Darijal. Prijelaz preko snježnih planina. Prvi pogled na Gruziju. Vodovodi. Hozrev-Mirza. Dušetski gradonačelnik.

... Iz Moskve sam pošao preko Kaluge, Beleva i Orela i na taj način bez potrebe proputovao 200 vrsta, ali sam zato vidio Jermolova. On živi u Orelu, blizu kojeg se nalazi njegovo selo. Stigao sam k njemu u osam sati ujutro, ali ga nisam zatekao kod kuće. Moj mi kočijaš reče, da Jermolov ne odlazi nikamo, osim k svome ocu, priprostom i pobožnom starcu, i da k njemu može doći svatko osim gradskih činovnika. Poslije jednog sata dovezoh se opet k njemu. Primio me je sa svojom uobičajenom ljubaznošću. Na prvi pogled nisam na njemu opazio nimalo sličnosti s njegovim portretima, koji su obično slikani iz profila. Okruglo lice, vatrene, sive oči, sijeda kosa, začešljana uvis. Tigrova glava na torzu Herkula. Osmijeh neugodan, jer nije naravan. A kad se zamisli i namršti, postaje divan i upadljivo podsjeća na pjesnički portret, što ga je slikao Dou. Bio je u zelenom čerkeskom čekmenu. Po zidovima njegove radne sobe visjele su sablje i kindžali, uspomene na njegovu vladavinu na Kavkazu. Očigledno, nestrpljivo podnosi svoj nerad. Nekoliko je puta navraćao govor na Paskeviča, i to uvijek zajedljivo; govoreći o lakoći njegovih pobjeda,

uspoređivao ga je s Navinom, pred kojim su zidovi padali od jeke trubalja, i nazivao je grofa Erivanskog grofom Jerihonskim. »Neka on napadne — govorio je Jermolov — na pašu, koji ne treba da bude pametan ili iskusan, već samo jogunast, na primjer na pašu, koji zapovijeda u Šumli — pa je Paskevič propao«. Saopćio sam Jermolovu riječi grofa Tolstoja, da se Paskevič na vojni protiv Perzije tako dobro ponio, da bi pametnom čovjeku preostalo samo da se bori lošije, ako bi se htio razlikovati od njega. Jermolov se nasmijao, ali se nije s time složio. »Moglo se prištedjeti dosta ljudi i troškova« — reče on. Mislim, da piše ili namjerava pisati svoje memoare. Nije zadovoljan s Karamzinovom »Povijesti«. Želio bi, da neko plameno pero prikaže prelazak ruskog naroda iz ništavila do slave i moći. O memoarima kneza Kurbskog govorio je *con amore*. Nijemci su dobili svoje. »Poslije kojih pedeset godina — reče on — pomislit će se, da je u sadanjem pohodu učestvovala pruska ili austrijska pomoćna armija pod zapovjedništvom takvih i takvih njemačkih generala.« Zadržao sam se kod njega dva sata. Ljutilo ga je, što nije mogao upamtiti moje puno ime. Ispričavao se komplimentima. U nekoliko se mahova razgovor doticao književnosti. O stihovima Gribojedova rekao je, da od njihova čitanja čovjeka bole čeljusti. O vladi i politici ne prozborismo ni riječi.

Preda mnom je bio put preko Kurska i Harkova, ali sam svratio na direktnu cestu za Tiflis i žrtvovao dobar objed u kurskoj gostionici (što na našim putovanjima nipošto nije sitnica). Nije me znatiželja vukla ni da posjetim harkovsko sveučilište, koje nije vrijedno kurske gostionice.

Do Jelca su ceste grozne. Moja je laka kočija nekoliko puta zapadala u blato, dostojno odeskog blata.

Dešavalo mi se, da za 24 sata nisam prelazio više od pedeset vrsta. Najzad ugledah varoneške stepe i slobodno pojurih zelenom ravnicom. U Novočerkasku nađoh grofa Puškina, koji je također putovao u Tiflis, i mi se sporazumjesmo, da putujemo zajedno.

Prijelaz iz Evrope u Aziju postaje svakim satom sve primjetljiviji: šume iščezavaju, brežuljaka nestaje, trava postaje sve gušća i bujnija. Viđaju se ptice, nepoznate u našim šumama: na humcima, koji označuju glavnu cestu, sjede kao na straži orlovi i ponosno gledaju na putnika; po sočnim pašnjacima *lutaju gordo stada neukrotivih kobila.*

Kalmici taboruju oko koliba, u kojima su poštanske postaje. Kraj njihovih kibitki pasu nezgrapni, čupavi konji, koje poznajemo po krasnim crtarijama Orlovskog.

Nedavno sam posjetio kalmičku kibitku (pleter, presvučen bijelom klobučevinom). Čitava se porodica spremala na doručak. Usred prostorije ključao je kotao, a dim je izlazio kroz otvor pri vrhu kibitke. Mlada Kalmikinja, sasvim pristala izgleda, šila je i pušila. Sjedoh do nje. »Kako ti je ime?« — »X. Y.« — »Koliko ti je godina?« — »Deset i osam« — »Što šiješ?« — »Gaće« — »Komu?« — »Sebi« — Pružila mi je svoju lulu i sjela doručkovati. U kotlu se kuhao čaj s ovčjim lojem i solju. Ponudila mi je svoju zaimačicu. Ne htjedoh odbiti i srknuh, nastojeći da progutam odjednom. Sumnjam, da bi ikoja druga narodna kuhinja mogla proizvesti išta ogavnije. Zamolih, da mi dadu nešto da prigrizem. Dadoše mi komadić sušene konjetine, ali i tome sam se radovao. Kalmička koketerija me uplašila: što sam brže mogao, napustih kibitku i odvezoh se od ove stepske Kirke.

U Stavropolju ugledah na rubu neba oblake, koji su ravno prije devet godina bili očarali moje oči. Bili su

još uvijek isti, još uvijek na istom mjestu. Bijahu to — sniježni vrhunci Kavkaskog planinskog lanca.

Iz Georgijevska svratih do Vrućih voda. Tu zatekoh veliku promjenu: u moje su se vrijeme kade nalazile u potleušicama slupanim na brzu ruku. Izvori, većim dijelom u svom prvobitnom izgledu, izbijali su, dimili se i tekli s planine u raznim pravcima, ostavljajući za sobom bijele i crvenkaste tragove. Zahvaćali smo vrelu vodu vrčićem od kore drveća ili dnom razbijene boce. Sad su izgrađene divne kupelji i kuće. Šetalište, zasađeno lipama, proteže se padinom Mašuka. Svuda čiste staze, zelene klupice, pravilni cvjetnjaci, mostići, paviljoni. Izvori su podzidani i obloženi kamenom. Na zidovima toplicâ pribijeni su policijski propisi; svuda red, čistoća i namještena ljepota...

Priznajem, kavkaske toplice pružaju sada više udobnosti, ali meni je bilo žao njihove nekadašnje divljine; bilo mi je žao strmih kamenih stazica, grmlja i neograđenih ponora, nad kojima sam se nekad verao. Pun tuge ostavio sam toplice i vratio se natrag u Georgijevsk. Uskoro se spustila noć. Vedro se nebo osulo milijunima zvijezda. Vozio sam se obalom Podkumka... Ovdje je nekad sjedio sa mnom A. Rajevski i osluškivao pjev voda. Veličanstveni Beštu sve se crnje ocrtavao u daljini, okružen gorama, svojim vazalima, dok najzad nije iščeznuo u mraku...

Drugog smo dana pošli dalje i stigli u Jekaterinograd, nekada sjedište namjesnika.

U Jekaterinogradu počinje Gruzinska vojnička cesta; tu završava glavni poštanski drum. Putnici unajmljuju konje do Vladikavkaza. Kao pratnju dobivaju kozake, pješake i jedan top. Pošta se otprema dva puta tjedno, i putnici joj se pridružuju: tome kažu *prilika*. Nismo dugo čekali. Pošta je stigla drugi dan, a trećeg smo da-

na u 9 sati bili spremni za put. Na zbornom mjestu skupila se čitava karavana, otprilike kojih 500 ljudi. Udariše u bubanj, a mi krenusmo. Na čelu povorke vozio se top, okružen pješacima. Za njim krenuše kočijice, laka kola i arnjevima pokrivena kola vojničkih žena, koje su se selile iz jedne tvrdjave u drugu; za njima je škripila kolija samih arba, na dva točka. Sa strana su žurila stada konja i volova. Oko njih su na konjima jurili nagajski pratioci u burkama. Svaki je imao u ruci laso. Sve mi se to isprva neobično sviđalo, ali mi je ubrzo dosadilo. Top je išao korakom, zapaljena se lunta pušila, i vojnici su na njoj palili svoje lule. Polagano kretanje naše karavane (prvog dana prešli smo samo petnaest vrsta), nesnosna pripeka, pomanjkanje zaliha živežnih namirnica, nemirna konačišta i, konačno, neprestano škripanje nagajskih arba — od svega sam toga gubio strpljivost. Tatari se tim škripanjem ponose i govore, da oni putuju kao pošteni ljudi i da nemaju potrebe skrivati se. Meni bi ipak bilo milije, da sam putovao u manje poštenom društvu. Put je prilično jednoličan: ravnica, sa strana brežuljci. Na rubu obzorja vrhunci Kavkaza, koji iz dana u dan postaju sve viši i viši. Utvrde, dovoljne za ove predjele, s opkopom, koji bi svaki od nas u mlade godine preskočio bez zaleta, sa zarđalim topovima, iz kojih se nije pucalo još od vremena grofa Gudoviča, s urušenim bedemom, po kome šeta garnizon kokoši i gusaka. U tvrđavama nekoliko kolibica, u kojima s teškom mukom možeš dobiti desetak jaja i kisela mlijeka.

Prvo spomena vrijedno mjesto je tvrđava Minaret. Približavajući se k njoj, naša se karavana kretala divnom dolinom, između kurgana, obraslih lipama i istočnjačkim platanama. To su grobovi nekoliko hiljada ljudi, koji su umrli od kuge. Svuda se šarenilo cvijeće,

poraslo iz zaraženog pepela. Na desnoj se strani blistao sniježni Kavkaz; sprijeda se uzdizala ogromna šumovita gora; iza nje se nalazila tvrđava. Oko tvrđave vidjeli su se tragovi razorenog aula, koji se zvao *Tatartub* i bio nekad glavni u Velikoj Kabardi. Vitki, osamljeni minaret jedini je svjedok iščezlog naselja. Izdiže se visoko među gromadama kamenja, na obali presušenog potoka. Unutrašnje stepenice još se nisu urušile. Popeh se njima do balkončića, s koga se više ne razliježe glas mule. Tamo nađoh nekoliko nepoznatih imena, koja su ugrebli u cigle putnici željni slave.

Naš je put postao slikovit. Nad nama su se protezale gore. Na njihovim su vrhuncima puzala jedva vidljiva stada, koja su nam se činila sitna poput kukaca. Raspoznadosmo i pastira; možda to bješe kakav Rus, zarobljen u svoje vrijeme i već ostario u sužanjstvu. Sreli smo nove kurgane, nove ruševine. Kraj ceste su stajala dva-tri nadgrobna spomenika. Tamo su, po čerkeskom običaju, sahranjeni njihovi konjanici. Tatarski natpis, slike sabalja — tanga — urezane u kamen ostavljeni su plijena željnim unucima za uspomenu na plijena željnog pretka.

Čerkezi nas mrze. Mi smo ih istisnuli s lagodnih pašnjaka; njihovi su auli razoreni, čitava plemena uništena. Oni se sve dublje povlače u planine i odonud poduzimaju svoje razbojničke nalete. Prijateljstvo *mirnih* Čerkeza je nepouzdano: oni su uvijek spremni pomoći svojim plahovitim suplemenicima. Duh njihova divljeg viteštva primjetljivo je opao. Rijetko napadaju, ako nisu brojem nadmoćni, kozake, pješadiju nikada, a bježe čim ugledaju top, ali zato nikad ne propuštaju priliku da napadnu slab odred ili putnika bez zaštite. Ovdašnji je kraj pun priča o njihovim zločinima. Nema go-

tovo načina, da budu upokoreni, sve dok ne budu razoružani poput krimskih Tatara, što je vanredno teško izvršiti zbog nasljednih sporova i krvne osvete, koji vladaju među njima. Kindžal i sablja za njih su dijelovi tijela, i malo dijete počinje baratati njima prije nego počne tepati. Ubojstvo je kod njih — običan pokret tijela. Zarobljenike ostavljaju u životu nadajući se otkupu, ali postupaju s njima užasno nečovječno, tjeraju ih da rade do iznemoglosti, hrane ih sirovim tijestom, tuku ih kad im se prohtije, i postavljaju im za stražu svoje mališane, koji ih imaju pravo sasjeći svojim dječjim sabljama za jednu jedinu riječ. Nedavno je uhvaćen »mirni« Čerkez, koji je pucao na vojnika. Branio se time, da je njegova puška bila predugo nabijena. Što da se čini s takvim narodom? Ipak se može očekivati, da će osvajanje istočne obale Crnog mora, koje im je presjeklo trgovinu s Turskom, natjerati Čerkeze da se zbliže s nama. Utjecaj raskoši mogao bi biti koristan za njihovo ukroćenje: samovar bi bio važna novotarija. Postoji još jedno sredstvo, snažnije i moralnije, sredstvo, koje bolje odgovara prosvijećenosti našeg stoljeća: propovijedanje evanđelja. Čerkezi su tek nedavno primili muslimansku vjeru. Očaravao ih je aktivni fanatizam apostolâ *Kurana*, među kojima se isticao Mansur, neobičan čovjek, koji je dugo bunio Kavkaz protiv ruskoga gospodstva; napokon je bio uhvaćen i umro je u Solovjeckom manastiru. Kavkaz čeka kršćanske misionare. Ali, našoj je lijenosti lakše mjesto žive riječi prosipati mrtva slova i slati nijeme knjige nepismenim ljudima.

Stigli smo u Vladikavkaz, nekadašnji Kap-kaj, u predvorje gora. Okružen je aulima Osetinaca. Posjetio sam jedan od njih i slučajno naišao na sprovod. Oko saklje gurala se gomila svijeta. Na dvorištu je stajala

arba, u koju su bila upregnuta dva vola. Rođaci i prijatelji pokojnikovi dolazili su sa svih strana i uz glasan plač ulazili u saklju udarajući se pesnicama po glavi. Žene su mirne stajale. Mrtvaca iznesoše na burci . . .

. . . like a warrior taking his rest
With his martial cloak around him

i položiše na arbu. Jedan od gostiju uze pokojnikovu pušku, oduhnu barut sa čanka njezina i položi je kraj leša. Volovi krenuše. Učesnici pogreba pođoše za njima na konjima. Mrtvo tijelo moralo se pokopati u planinama, kojih 30 vrsta od aula. Nažalost, nitko mi nije mogao objasniti te obrede.

Osetinci su najsiromašnije pleme od svih, koja obitavaju na Kavkazu. Žene su im divne i — kako se priča — vrlo sklone putnicima. Kraj vrata tvrđave sreo sam ženu i kćer zatvorenog Osetinca. Nosile su mu ručak. Obje su izgledale mirne i odvažne, ali čim sam im se približio, pognule su glave i prekrile se svojim poderanim *čadrama*. U tvrđavi vidjeh čerkeske taoce, nestašne i lijepe dječake. Oni svakog časa izvode svoje vragolije i bježe iz tvrđave. Drže ih u žalosnom stanju: hodaju u samim prnjama polugoli i odvratno prljavi. Nekima sam vidio drvene klade na nogama. Taoci, pušteni na slobodu, vjerojatno nikad ne zažale za svojim boravkom u Vladikavkazu.

Top nas je ostavio. Pošli smo dalje s pješacima i kozacima. Kavkaz nas je primio u svoje svetište. Čuli smo potmulu tutnjavu i ugledali Terek kako se razlijeva u raznim pravcima. Pošli smo njegovom lijevom obalom. Njegovi šumni valovi stavljaju u pogon točkove niskih osetinskih mlinova, koji su nalik na pasje kućice. Što smo dalje prodirali u gore, klanac je postajao sve uži.

Stiješnjeni Terek s rikom baca svoje mutne valove preko hridina, koje mu pregrađuju put. Kameni potplati gôra optočeni su njegovim valovima. Išao sam pješice i svakog se časa zaustavljao, zadivljen mračnom ljepotom prirode. Vrijeme je bilo natmureno; oblaci su se teško vukli oko crnih visova. Grof Puškin i Šernval, promatrajući Terek, sjećali su se Imatre i davali su prednost *rijeci, što huči na sjeveru*. Ali ja nisam ni s čim mogao usporediti prizor, koji se pružao pred mojim očima.

Prije nego smo stigli do Larsa, ja zaostadoh od pratnje zagledavši se u ogromne hridine, među kojima dere Terek neopisivim bijesom. Odjednom vidim — trči k meni vojnik i viče izdaleka: »*Ne zaustavljajte se, vaše blagorođe, ubit će vas!*« Ovo upozorenje činilo mi se veoma čudnim, jer nisam poznavao prilikâ. Stvar je u tome, što osetinski razbojnici, koji se u tom uskom klancu osjećaju posve sigurnima, pucaju s druge strane Tereka na putnike. Dan prije našeg prijelaza napali su tako generala Bekoviča, koji je u galopu projurio kroz njihove metke. Na pećini se vide ruševine nekakva zamka: oblijepljene su sakljama »mirnih« Osetinaca kao lastavičjim gnijezdima.

U Larsu se zaustavismo da prenoćimo. Tu smo našli putnika Francuza, koji nam je napripovijedao svakakovih strahota o putu, koji je bio pred nama. Savjetovao nam je, da kočije ostavimo u Kobi i da dalje krenemo jašući. S njim se prvi put napismo kahetinskog vina iz smrdljivog *burdjuka*, sjećajući se gozbe iz Ilijade:

»*I u kozjim mješinama vino, utjehu našu!*«

Tu nađoh izbrljani prijepis »Kavkaskog zarobljenika« i — priznajem — pročitah ga s velikim zadovolj-

stvom. Sve je to još slabo, mlado i nepotpuno, ali mnogo je toga dobro pogođeno i izraženo.

Sutradan ujutro krenusmo dalje. Turski su zarobljenici popravljali cestu. Tužili su se na hranu, koju dobivaju. Nikako se nisu mogli naviknuti na ruski crni kruh. To me je podsjetilo na riječi mog prijatelja Šeremeteva, kad se vratio iz Pariza: »Slabo se živi u Parizu, brate moj — ni jesti nemaš što: crna hljeba ne ćeš dobiti, ma koliko molio za nj!«

Nekih 7 vrsta od Larsa nalazi se stražarnica Darijal. I klanac nosi isto ime. Pećine se dižu s obje strane rijeke kao dva usporedna zida. Ovdje je tako usko, tako usko — piše jedan putnik — da tjeskobu ne samo što vidiš, nego ti se čini, da je i osjećaš. Uska pruga neba plavi se poput vrpce nad našim glavama. Potoci, koji padaju s gorskih visina sitnim i rasprsnutim pramenovima, podsjetiše me na čudnu Rembrandtovu sliku »Otmica Ganimeda«. K tomu je klanac i osvijetljen potpuno po njegovu ukusu. Na drugim mjestima Terek plâče samo podnožje stijena i preko ceste leži navaljano kamenje kao nasip. Nedaleko od stražarnice nalazi se mostić, smjelo prebačen preko rijeke. Na njemu stojiš kao na mlinu: mostić se sav trese i ljulja, a Terek šumi poput točkova, što okreću žrvnjeve. Nasuprot Darijalu na strmoj hridini vide se razvaline neke tvrđave. Predaja glasi da se u njoj skrivala nekakva carica Darija, po kojoj je klanac dobio svoje ime. Razumije se, to je samo bajka. Darijal na starom perzijskom jeziku znači — vrata. Po svjedočanstvu Plinijevu, ovdje su se nalazila Kavkaska vrata, koja su pogrešno zvali i Kaspijskima. Klanac je bio zatvoren pravim drvenim vratima, okovanim gvožđem. Ispod njih, piše Plinije, teče rijeka Diriodoris. Tu je bila podignuta i tvrđava, da zadržava najezde divljih plemena i t. d. (Usporedi »Putovanje grofa I. Potockog«, čiji su učeni pronalasci isto toliko zanimljivi kao i španjolski romani).

Iz Darijala smo krenuli prema Kazbeku. Ugledali smo *Trojačka vrata* (luk, što ga je u hridini napravila eksplozija puščanog praha) — ispod njih je nekad vodio put, a sada protječe Terek, koji često mijenja svoje korito.

Nedaleko od naselja Kazbek prošli smo kroz *Bijesnu uvalu*, jarugu, koja se za vrijeme jakih kiša pretvara u bijesni potok. Sad je uvala bila potpuno suha i plašila je samo svojim imenom.

Selo Kazbek nalazi se u podnožju gore Kazbek i pripada knezu Kazbeku. Knez, ljudina od svojih 45 godina, viši je rastom od čelnog vojnika u Preobraženskom gardijskom puku. Našli smo ga u duhanu (tako se zovu gruzinske krčme, koje su mnogo bjednije i prljavije od ruskih). Kraj vrata je ležao trbušast burdjuk (volovska mješina) raskrečivši sve svoje četiri noge. Orijaš je iz njega vukao *čihir* i upravio mi nekoliko pitanja, na koja sam odgovarao s poštovanjem, koje je odgovaralo njegovu položaju i stasu. Rastadosmo se kao dobri prijatelji.

Dojmovi brzo otupljuju. Jedva su prošla 24 sata i više nisu moju pažnju privlačili ni huka Tereka i njegovi divlji vodopadi, niti klanci i ponori. Mnome je isključivo ovladala nestrpljivost, da što prije stignemo u Tiflis. Jahao sam pokraj Kazbeka tako ravnodušno kao što sam nekoć plovio pored Čatirdaga. Istina, kišno i maglovito vrijeme smetalo mi je da vidim njegovu snježnu kapu, koja — kako se izražava pjesnik — *podupire nebeski svod.*

Očekivali su perzijskog princa. U stanovitoj udaljenosti od Kazbeka došlo nam je ususret nekoliko kočija i učinilo još tješnjom ionako tijesnu cestu. Dok su se

kočije razmimoilazile, reče nam časnik iz pratnje, da prati perzijskog dvorskog pjesnika. Na moju me je želju predstavio Fazil-hanu. Uz pomoć tumača počeo sam već bio bombastični pozdrav po istočnjačkom običaju; ali kako li sam se postidio, kad je Fazil-han na moje neumjesno cifranje odgovorio jednostavnom, razumnom uljudnošću čestita čovjeka! Nadao se je, da će me vidjeti u Petrogradu; bilo mu je žao što će naš susret biti tako kratak, i slično. Bio sam prisiljen, da sa stidom napustim ozbiljno-šaljivi ton i prijeđem na obične evropske fraze. To je bila lekcija našoj ruskoj podrugljivosti. Ubuduće ne ću suditi čovjeka po njegovoj ovčjoj *papahi** i obojenim noktima.

Stražarnica Kobi nalazi se na samom podnožju Križne gore, preko koje nam je valjalo prijeći. Tu smo odlučili prenoćiti. Počeli smo razmišljati, na koji bismo način izvršili taj strašni pothvat: da li bismo ostavili kočije i zajahali kozačke konje ili bismo poslali po osetinske volove. Za svaki sam slučaj u ime čitave naše karavane napisao službenu molbu g. Čiljajevu, zapovjedniku u tom kraju, i mi legosmo na počinak u očekivanju teretnih kola.

Drugog dana oko 12 sati začusmo buku i viku i ugledasmo neobičan prizor: osamnaest pari mršavih malih volića, koje je gonila rulja polugolih Osetinaca, vuklo je s teškom mukom laku bečku kočijicu mog prijatelja O..... Taj prizor odmah je raspršio sve moje sumnje. Odlučio sam poslati svoju tešku petrogradsku kočiju natrag u Vladikavkaz i nastaviti put do Tiflisa na konju. Grof Puškin se nije htio povesti za mojim primjerom. On je više volio da u svoju kočiju, natovarenu svakovrsnim zalihama, upregne čitavo stado volova i da se pobjedonosno preveze preko sniježnog grebena. Mi se rastadosmo, i ja odjahah s pukovnikom Ogarevom, koji je pregledavao ovdašnje putove.

* Tako se zovu perzijske šubare. (Puškinova primjedba)

Cesta je vodila preko usova, koji se urušio krajem lipnja 1827. Takvi se slučajevi zbivaju obično svakih sedam godina. Ogromna gomila kamenja, skotrljavši se niz planinu, zasula je klanac na širini od čitave vrste i pregradila Terek. Stražari, koji su stajali dalje nizvodno, čuli su užasnu tutnjavu i vidjeli, kako rijeka naglo opada, dok se nije za četvrt sata sasvim utišala i presahnula. Terek je probio usov tek poslije dva sata. Tako je bio ogroman!

Strmo smo se penjali sve više i više. Konji su nam propadali u mekom snijegu, pod kojim su šumjeli potočići. U čudu sam promatrao cestu i nikako nisam shvaćao, kako se njome može prolaziti na kolima.

Uto začuh potmuli trijesak. »To je usov« — reče mi g. Ogarev. Okrenuh se i ugledah po strani od nas gomilu snijega, koja se osipala i polako klizila sa strmog obronka. Mali usovi nisu ovdje nikakva rijetkost. Prošle se godine vozio neki ruski kočijaš preko Križne gore. Odjednom se otrgnuo usov: strašna se gomila svalila na njegova kola, progutala konja i kola zajedno sa seljakom, prevalila se preko ceste i survala se u ponor zajedno sa svojim plijenom. Stigli smo na sam vrh gore. Ovdje stoji granitni križ, stari spomenik, koji je obnovio general Jermolov.

Ovdje putnici obično izlaze iz kočija i idu pješke. Nedavno je ovuda prolazio nekakav strani konzul. Bio je tako strašljiv, da je zapovjedio neka mu svežu oči. Vodili su ga ispod ruke i kad su mu skinuli povez s očiju, pao je na koljena, počeo se zahvaljivati bogu i sl., što je vrlo iznenadilo njegove vodiče.

Nagli prijelaz iz strašnog Kavkaza u ljupku Gruziju upravo je čaroban. Južni zrak odjednom počinje ćarlijati oko putnika. S visine Gut-gore puca pred očima Kajšaurska dolina sa svojim nastanjenim hridinama, svojim vrtovima, svojom svijetlom Aragvom, koja se vijuga poput srebrne trake — i sve to vrlo umanjeno, na dnu tri vrste duboka ponora, čijim rubom vodi opasna cesta.

Spuštali smo se u dolinu. Na vedrom se nebu pojavio mlad mjesec. Večernji je zrak bio tih i topao. Prenoćio sam na obali Aragve, u kući g. Čiljajeva. Drugog sam se dana oprostio od ljubaznog domaćina i krenuo dalje.

Ovdje počinje Gruzija. Svijetle doline, koje natapa vesela Aragva, zamijenile su tamne klance i burni Terek. Mjesto golih hridina gledao sam oko sebe zelene gore i rodno drveće. Uređaji za navodnjavanje svjedočili su, da ovdje ima obrazovanosti. Jedan od njih zadivio me savršenstvom optičke varke: činilo se, da voda teče odozdo naviše.

Zaustavio sam se u Pajsanauru, da promijenim konje. Tu sam sreo ruskog časnika, koji je pratio perzijskog princa. Uskoro začuh cilikanje zvončića, i čitav niz katara (mula), privezanih jedna za drugu i natovarenih na azijski način, krenuo je cestom. Pošao sam pješke, ne dočekavši konje, i na neko pola vrste od Ananura, na jednom zavijutku ceste sreo sam Hozrev-Mirzu. Njegove su kočije stajale. On sam provirio je iz svoje kočije i kimnuo mi glavom. Nekoliko sati iza našeg susreta napali su princa gorštaci. Čuvši fijukanje metaka, Hozrev je iskočio iz kočije, uzjahao konja i odjurio. Rusi, koji su bili uz njega, začudili su se njegovoj hrabrosti. Stvar je bila u tome, što je mladi Azijac, koji nije bio navikao na vožnju kočijom, vidio u njoj više zamku nego utočište.

Stigao sam do Ananura, ne osjetivši nikakva zamora. Mojih konja još uvijek nije bilo. Rekli su mi, da do grada Dušeta nema više od 10 vrsta, i ja opet krenuh pješke. Ali nisam znao, da se cesta uspinje. Tih deset vrsta potrajalo je koliko inače dobrih dvadeset.

Spustilo se veče; išao sam naprijed, penjući se stalno sve više i više. Nije bilo moguće zalutati s ceste, ali mi je mjestimice glineno blato, koje su stvarali izvori, sezalo sve do koljena. Jako sam se umorio. Tama je postala gušća. Čuo sam zavijanje i lavež pasa i obradovao se, pomislivši, da grad nije daleko. Ali varao sam se: lajali su psi gruzinskih pastira i zavijali šakali, životinje posve obične u toj zemlji. Proklinjao sam svoju nestrpljivost, ali pomoći nije bilo. Najzad ugledah svijetla i oko ponoći nađoh se kraj kuća zasjenjenih drvećem. Prvi prolaznik, koga sam sreo, ponudio se, da će me povesti do gradonačelnika; za tu je uslugu zatražio *obaz*.

Moja pojava kod gradonačelnika, starog oficira gruzinskog podrijetla, proizvela je velik utisak. Zatražio sam u prvom redu sobu, gdje bih se mogao svući, onda čašu vina i najzad abaz za mog vodiča. Gradonačelnik nije znao kako da me primi i promatrao me u nedoumici. Videći, da mu se nimalo ne žuri da udovolji mojim molbama, ja se počeh svlačiti pred njim, moleći ga za oproštenje *de la liberté grande*. Na sreću nađoh u džepu putnu ispravu, koja mi je davala pravo na vožnju poštanskim kolima i dokazivala, da sam miran putnik, a ne Rinaldo Rinaldini. Blagoslovljena isprava učinila je odmah svoje: dobio sam sobu, donijeli su mi čašu vina i isplatili mome vodiču abaz uz očinski ukor zbog njegova koristoljublja, koje da je uvredljivo za gruzinsko gostoljublje. Bacio sam se na divan u nadi, da ću poslije svoga podviga zaspati junačkim snom, ali se prevarih! Buhe, koje su mnogo opasnije od šakala, na-

pale su me i nisu mi čitavu noć dale mira. Ujutro se javio kod mene moj čovjek i saopćio mi, da je grof Puškin prešao na volovima preko zasniježenih gora i stigao u Dušet. Valjalo mi je požuriti! Grof Puškin i Šernval posjetili su me i pozvali me, da opet zajedno krenemo na put. Ostavio sam Dušet s ugodnom mišlju, da ću zanoćiti u Tiflisu.

Put je još uvijek bio ugodan i slikovit, iako smo rijetko viđali tragove naseljenosti. Na nekoliko vrsta od Harciskala prešli smo preko Kure po starome mostu, spomeniku rimskih vojničkih pohoda, i krupnim kasom, a nekad i galopom, pojurili prema Tiflisu, kamo smo stigli, a da ni sami nismo primijetili kako, u 11 sati noću.

DRUGO POGLAVLJE

Tiflis. Pučko kupalište. Hasan bez nosa. Gruzinski običaji. Pjesme. Kahetinsko vino. Uzrok žegâ. Skupoća. Opis grada. Odlazak iz Tiflisa. Gruzinska noć. Izgled Armenije. Dvostruki prijelaz. Armensko selo. Gergeri. Gribojedov. Bezobdal. Mineralno vrelo. Oluja u gorama. Prenoćište u Gumrima. Ararat. Granica. Tursko gostoljublje. Kars. Armenska porodica. Odlazak iz Karsa. Tabor grofa Paskeviča.

Odsjeo sam u gostionici, a sutradan sam se uputio u čuvene tifliske toplice. Grad mi se učinio vrlo živahnim. Azijske građevine i čaršija podsjetili su me na Kišinjev. Uskim i krivudavim uličicama trčkali su magarci s prevješenim košarama; arbe s volovskom zapregom pregrađivale su put. Armeni, Gruzini, Čerkezi i Perzijanci gurali su se na trgu nepravilna oblika, mladi ruski činovnici na karabaškim ždrijepcima jezdili su među njima ovamo-onamo. Kraj ulaza u kupalište sjedio je vlasnik, stari Perzijanac. Otvorio mi je vrata. Uđoh u prostranu sobu i što ugledah? Više od pedeset žena, mladih i starih, napola odjevenih i posve neodjevenih, svlačilo se i oblačilo stojeći i sjedeći na klupama duž zidova. Zastadoh. »Hajdemo, hajdemo« — reče mi vlasnik — »danas je utorak: ženski dan. Ništa ne smeta, nije to nesreća«. — »Dabome da nije nesreća« — odgovorih mu — »naprotiv«. Pojava muškarca nije iza-

zvala nikakva utiska. One su se i dalje smijale i razgovarale jedna s drugom. Ni jedna nije požurila da se pokrije svojom *čadrom;* ni jedna se nije prestala svlačiti. Izgledalo je, kao da sam ušao nevidljiv. Mnoge su od njih bile zaista prekrasne i opravdavale su riječi Ta Moora:

... a lovely Georgian maid,
With all the bloom, the freshened glow
Of her own country maiden's looks,
When warm they rise from Teflis brooks.
Lalla Rookh

Ali zato ne poznam ništa odvratnije od gruzinskih starica; to su prave vještice.

Perzijanac me odvede u kupalište: vruć željezno-sumporni izvor izlivao se u duboku kadu, usječenu u pećini. Otkad živim, nisam ni u Rusiji ni u Turskoj našao ni na što raskošnije od tifliskih kupališta. Opisat ću ih potanko.

Gospodar me je prepustio brizi Tatarina, namještenika kupališta. Moram priznati, da je bio bez nosa, ali mu to nije smetalo da bude majstor u svom poslu. Hasan (tako se zvao beznosi Tatarin) počeo je time, što me je polegao na topao kameni pod, nakon čega mi je počeo lomiti udove, istezati zglobove, snažno me udarati šakama; nisam osjetio ni najmanje boli već začudno olakšanje (azijski maseri u kupalištima padnu ponekad u zanos, skaču vam na pleća, klize nogama preko bedara, prave čučnjeve plešući vam na leđima, *e sempre bene).* Potom me je dugo trljao vunenom rukavicom i opljuskavši me snažno toplom vodom, počeo me prati nasapunjenom platnenom kesicom. Neopisiv osjećaj: vruć sapun oblijeva vas poput uzduha! Opaska: vunenu

rukavicu i platnenu vrećicu svakako treba uvesti i u našim ruskim kupalištima; poznavaoci će biti zahvalni za ovu novotariju.

Poslije vrećice Hasan me je pustio u kadu i time je ceremonija bila završena.

Nadao sam se, da ću u Tiflisu naći Rajevskog, ali kad sam saznao, da je njegov puk već krenuo na pohod, odlučio sam zamoliti grofa Paskeviča, da mi dopusti pristup u vojsku.

U Tiflisu sam proboravio neka dva tjedna i upoznao se s tamošnjim društvom. Sankovski, izdavač »Tifliskog vjesnika«, pričao mi je mnogo zanimljivosti o ovom kraju, o knezu Cicijanovu, A. P. Jermolovu i drugima. Sankovski je zaljubljen u Gruziju i proriče joj sjajnu budućnost.

Gruzija je primila ruski protektorat 1783., što nije smetalo slavnome Muhamed-agi da zauzme i razori Tiflis i otjera 20.000 ljudi u zarobljeništvo (1795). Pod žezlo cara Aleksandra prešla je Gruzija 1802. Gruzini su vojnički narod. Oni su već dokazali svoju hrabrost pod našim zastavama. Njihove umne sposobnosti čekaju veću naobrazbu. Čudi su, uopće, vesele i društvene. O praznicima muškarci piju i lumpaju ulicama. Crnooki mališani pjevaju, skaču i premeću se preko glave; žene plešu *lezginku.*

Napjevi gruzinskih pjesama vrlo su ugodni. Jednu su mi pjesmu preveli doslovno; čini se, da je složena u novije doba. U njoj je nekakva istočnjačka besmislica, koja ima svoju poetsku vrijednost. Eto vam je:

»Dušo, nedavno rođena u raju! Dušo, stvorena meni za sreću! Od tebe, besmrtnice, očekujem život.

Od tebe, proljeće cvjetno, mjeseče dvotjedni, od tebe, anđele moj čuvaru, od tebe očekujem život.

Lice ti sja, tvoj smijeh razveseljuje. Ne želim ovladati svijetom, želim samo tvoj pogled. Od tebe očekujem život.

Gorska ružo, osvježena rosom! Izabrana ljubimice prirode! Tiho, skriveno blago! Od tebe očekujem život.«

Gruzini piju, ali ne na naš način, i začudno su snažni. Njihova se vina ne mogu izvoziti i na putu se brzo kvare, ali kod kuće su izvrsna. Kahetinsko i karabaško mogu se mjeriti s nekim burgundskim. Oni drže vino u *maranima,* ogromnim u zemlju ukopanim vrčevima. Otvaraju ih uz svečane obrede. Nedavno je neki ruski dragun, otkrivši tajno takav vrč, pao u nj i udavio se u kahetinskom vinu kao nesretni Clarence u buretu malage.

Tiflis leži na obalama Kure, u dolini okruženoj kamenim gorama. One ga sa svih strana štite od vjetrova, i kad ih sunce usija, čine nepomični uzduh ne samo toplim, nego i vrelim. To je uzrok nesnosnih žega, koje vladaju u Tiflisu, bez obzira na to, što se grad nalazi tek na 41 stupnju zemljopisne širine. Već njegovo ime (Tbilis-kalar) znači: Vrući grad.

Veći dio grada izgrađen je na azijski način: kuće niske, krovovi ravni. U sjevernom se dijelu dižu kuće u evropskom građevnom slogu i oko njih se počinju oblikovati pravilni trgovi. Čaršija se dijeli u nekoliko redova; dućančići su puni turske i perzijske robe, prilično jeftine, kad se uzme u obzir sveopća skupoća. Tiflisko je oružje u velikoj cijeni na čitavom Istoku. Grof Samojlov i V., koji su se ovdje pročuli kao junaci, obično su svoje nove sablje okušavali tako, da su jednim udarcem prepolovili ovna ili da su biku odsjekli glavu.

Glavni dio tifliskog pučanstva čine Armeni: godine 1825. bilo ih je ovdje oko 2500 porodica. U vrijeme sadašnjih ratova njihov se broj još povećao. Gruzinskih

porodica, računa se, ima otprilike 1500. Rusi sebe ne ubrajaju u ovdašnje pučanstvo. Vojnici pokoravajući se dužnosti, žive u Gruziji zato, jer im je tako naređeno. Mladi titularni savjetnici dolaze ovamo da steknu čin asesora, za kojim toliko žude. Jedni i drugi gledaju na život u Gruziji kao na život u progonstvu.

Tifliska je klima, kako pričaju, nezdrava. Ovdašnje su vrućice strašne; liječe ih živom, a njezina upotreba zbog vrućine nije štetna. Liječnici pitaju živom svoje pacijente bez imalo savjesti. Govore, da je general Sipjagin umro zbog toga, što se njegov kućni liječnik, koga je sa sobom poveo iz Petrograda, uplašio načina liječenja, koji su predlagali ovdašnji liječnici, i nije bolesniku dao žive. Ovdašnje groznice nalik su na krimske i moldavske i liječe se na isti način.

Stanovnici Tiflisa piju vodu iz Kure, mutnu, ali ugodnu. Voda u svim izvorima i bunarima jako udara na sumpor. Uostalom ovdje se toliko pije vino, da se pomanjkanje vode ne bi ni opazilo.

U Tiflisu me zaprepašćivala niska vrijednost novca. Provezao sam se fijakerom kroz dvije ulice, i kad sam poslije pola sata otpustio kočijaša, morao sam mu platiti dva srebrna rublja. Isprva sam mislio, da je on htio iskoristiti neznanje novoga pridošlice, ali kasnije su mi rekli, da je cijena upravo tolika. Sve ostalo skupo je u razmjeru prema tome.

Vozili smo se u njemačku naseobinu i tamo ručali. Pili smo pivo, koje tamo vare i koje je vrlo neugodna okusa, i vrlo skupo platili vrlo loš ručak. U mojoj su me gostionici hranili isto tako skupo i loše. General Strekalov, poznati sladokusac, pozvao me jednom, da kod njega ručam; na nesreću, kod njega se jelo serviralo po činu i rangu, a za stolom su sjedili engleski oficiri s generalskim epoletama. Sluge su me tako revnosno obi-

lazile s jelom, da sam od stola ustao gladan. Đavo neka nosi i tifliskog gastronoma!

Nestrpljivo sam čekao da se riješi moja sudbina. Najzad dobih pisamce od Rajevskog. Pisao mi je, neka požurim u Kars, jer kroz nekoliko dana vojska treba da krene dalje. Pošao sam na put odmah sutradan.

Jahao sam i mijenjao konje u kozačkim stražarnicama. Oko mene bila je zemlja opaljena od pripeke. Gruzinska su mi sela izdaleka izgledala kao divni vrtovi, ali kad sam im došao bliže, ugledao bih nekoliko bijednih saklji, kojima su hladovinu davale prašnjave topole. Sunce je zašlo, ali je uzduh još uvijek bio zagušljiv:

Noći vrele!
Zvijezde tuđe!...

Mjesec je sjao i sve je bilo tiho, jedino se topot moga konja razlijegao u noćnoj tišini. Putovao sam dugo a da nisam naišao ni na kakav trag života. Najzad spazih osamljenu saklju. Zakucah na vrata. Izašao je domaćin. Zamolih ga vode, najprije ruski a onda tatarski. Nije me razumio. Čudnovate li bezbrižnosti! Trideset vrsta od Tiflisa i na putu prema Perziji i Turskoj on nije znao niti riječi ni ruski ni tatarski.

Prenoćih u kozačkoj stražarnici i u cik zore krenuh dalje. Put je vodio preko brda i kroz šumu. Sreo sam putnike Tatare, među kojima je bilo i nekoliko žena. Sjedile su na konjima, zavijene u čadre, vidjele su im se samo oči i potpetice.

Počeo sam se penjati na Bezobdal, goru, koja dijeli Gruziju od starodrevne Armenije. Široka cesta, hladovita od drveća, vije se oko gore. Na vrhu Bezobdala prođoh kroz malen klanac, koji se — čini se — zove

Vučja vrata, i nađoh se na prirodnoj granici Gruzije. Pred mojim su se očima ukazale nove gore, nova obzorja, a poda mnom su se pružale žitorodne, zelene njive. Osvrnuh se još jednom na opaljenu Gruziju i počeh se položitom kosom planine spuštati prema svježim ravnicama Armenije. S neopisivim zadovoljstvom primijetih, da je pripeka odjednom popustila: podneblje bješe ovdje drugo.

Moj pratilac s tovarnim konjima zaostao je iza mene. Jahao sam sâm cvjetnom pustinjom, okruženom u daljini gorama. U rastresenosti sam projahao pored stražarnice, gdje mi je valjalo promijeniti konje. Prošlo je više od šest sati puta, i ja se počeh čuditi, što je današnja etapa tako duga. U strani od puta ugledah gromade kamenja, nalik na saklje, i uputih se k njima. I zaista nađoh se u armenskom selu. Nekoliko žena u šarenim suknjama sjedilo je na ravnom krovu podzemne saklje. Nekako im saopćih svoje želje. Jedna od njih spusti se u kuću i iznese mi sira i mlijeka. Odmorivši se nekoliko minuta, krenuh dalje i na visokoj obali rijeke ugledah nasuprot sebi tvrđavu Gergeri. Tri zahuktane i zapjenjene bujice rušile su se s visoka brijega. Prijeđoh preko rijeke. Dva vola, upregnuta u arbu, uspinjala su se strmom cestom. Arbu je pratilo nekoliko Gruzina. — Otkuda vi? — upitah ih. — Iz Teherana. — A što vozite? *Gribojeda.* — To je bilo tijelo ubijenog Gribojedova, koje su prevozili u Tiflis.

Nisam mislio, da ću ikad još sresti našeg Gribojedova! Rastao sam se s njim lani u Petrogradu pred njegov odlazak u Perziju. Bio je tužan i imao čudne predosjećaje. Htio sam ga umiriti, a on mi reče: *Vous ne connaissez pas ces gens là: vous verrez qu'il faudra jouer des couteaux.*« Mislio je, da će uzrok krvoprolića biti smrt šahova i svađe između njegovih sedamdeset sinova.

Ali prestarjeli je šah još uvijek živ, a proročanske riječi Gribojedova ispunile su se. Poginuo je pod kindžalima Perzijanaca, kao žrtva neznanja i izdaje. Njegovo iznakaženo tijelo, koje je tri dana bilo igračkom teheranske rulje, prepoznali su jedino po ruci, nekad prostrijeljenoj metkom iz pištolja.

Upoznao sam se s Gribojedovom godine 1817. Njegov melankolični karakter, njegov ozlojeđeni um, njegova dobrodušnost, same slabosti i greške, neizbježivi suputnici čovječanstva — sve je to kod njega bilo neobično privlačivo. Rođen sa častohlepljem, koje je odgovaralo njegovoj nadarenosti, dugo je bio sputan mrežama sitničavih potreba i neizvjesnosti. Sposobnosti čovjeka državnika ostale su neiskorištene; talent pjesnika nije bio priznat; čak i njegova hladna i blistava hrabrost bila je neko vrijeme predmet sumnje. Nekoliko prijatelja znalo je njegovu vrijednost i vidjelo osmijeh nepovjerljivosti, taj glupi i nesnosni osmijeh, kad su slučajno začinjali govoriti o njemu kao o neobičnom čovjeku. Ljudi vjeruju samo slavi i ne shvaćaju, da se među njima može nalaziti kakav Napoleon, koji nije zapovijedao niti jednoj četi lovaca (»jegera«), ili drugi Descartes, koje nije objavio ni jednog retka u »Moskovskom telegrafu«. Uostalom, naše poštovanje prema slavi izvire možda iz samoljublja: tâ u sastav slave ulazi i naš glas.

Gribojedovljev je život zastiralo nekoliko oblaka; bile su to posljedice žarkih strasti i silnih okolnosti. On je osjetio neophodnu potrebu da raskrsti jednom za svagda sa svojom mladošću i da stubokom izmijeni pravac svog života. Oprostio se s Petrogradom i jalovim besposličarenjem, otišao u Gruziju i proveo tamo osam godina u osamljenom i neumornom radu. Njegov povratak u Moskvu 1824. značio je preokret u njegovoj

sudbini i početak neprekidnih uspjeha. Njegova komedija u rukopisu »*Teško pametnome*« imala je neopisiv učinak i odjednom ga stavila uz bok našim pjesničkim prvacima. Poslije stanovitog vremena mu je savršeno poznavanje zemlje, gdje je počinjao rat, otkrilo novo polje rada: bio je imenovan za poslanika u Perziji. Kad je stigao u Gruziju, oženio se djevojkom, koju je ljubio... Ne znam ništa, što bi bilo vrednije zavidenja, od posljednih godina njegova burnog života. Ni u samoj smrti, koja ga je stigla usred smjelog i nejednakog boja, nije za Gribojedova bilo ničega užasnog, ničega mučnog. Bila je trenutna i krasna.

Kolike li štete, što Gribojedov nije iza sebe ostavio svojih memoara! Napisati njegov životopis bila bi stvar njegovih prijatelja; ali rijetki ljudi iščezavaju kod nas ne ostavljajući iza sebe tragova. Lijeni smo i neradoznali...

U Gergeriju sam se sastao s Buturlinom, koji je, kao i ja, bio na putu u vojsku. Buturlin je putovao sa svim mogućim komforom. Ručao sam kod njega, kao da smo u Petrogradu. Sporazumjeli smo se, da ćemo putovati zajedno, ali mene je opet obuzeo demon nestrpljivosti. Moj me pratilac zamolio za dozvolu, da se malo odmori. Ja se uputih dalje sâm, čak i bez vodiča. Put je bio stalno jednak i potpuno siguran.

Prejahavši preko gore i spustivši se u dolinu, punu hlada od drveća, ugledah mineralno vrelo, kako teče preko ceste. Ovdje sretoh armenskog popa, koji je putovao iz Erivana u Ahalcik. »Šta ima novo u Erivanu?« — upitah ga. — »U Erivanu vlada kuga« — odgovori on — »a što se čuje o Ahalciku?« — »I u Ahalciku vlada kuga« — odgovorih ja njemu. Pošto smo izmijenjali te ugodne vijesti, mi se rastadosmo.

Putovao sam između plodnih polja i cvjetnih livada. Zrelo se žito lelujalo u očekivanju srpa. Uživao sam u pogledu na ovu divnu zemlju, čija je plodnost na Istoku ušla već u poslovicu. Predveče stigoh u Pernike. Tu je bila kozačka stražarnica. Kozački mi je podnarednik prorokovao nevrijeme i savjetovao mi, da ostanem kod njih i prenoćim, ali ja sam svakako htio još toga dana stići u Gumre.

Čekao me je prijelaz preko oniskih planina, prirodne granice pašaluka Kars. Nebo bješe prekriveno oblacima. Nadao sam se, da će ih vjetar, koji svakog časa postajaše jači, rastjerati. Ali kiša poče promicati i postade sve krupnija i jača. Računa se, da od Pernikea do Gumrâ ima 27 vrsta. Pritegnuo sam kajiševe svoje burke, navukao bašlik preko kape i preporučio se Providnosti.

Prošlo je više od dva sata. Kiša nikako da stane. Voda je potocima tekla s moje burke, koja je otežala, i s bašlika, nadojenog kišom. Na kraju mi se hladna struja počela slijevati ispod ovratnika, i uskoro me kiša promočila do gole kože. Noć je bila tamna. Kozak je jahao naprijed, pokazujući mi put. Počeli smo se uspinjati uz planine. U međuvremenu prestade kiša, i oblaci se raspršiše. Do Gumrâ je ostalo deset vrsta. Vjetar, koji je duhao na otvorenom, bio je tako jak, da me je za četvrt sata potpuno osušio. Mislio sam, da ne ću izbjeći groznici. Najzad stigoh u Gumre oko ponoći. Kozak me doveo ravno do stražarnice. Odsjeli smo u šatoru, u koji sam požurio. Tu nađoh dvanaestoricu kozaka kako spavaju jedan uz drugoga. Napravili su mi mjesta, i ja se svalih na burku, ne osjećajući sâm sebe od umora. Tog dana prešao sam 75 vrsta. Zaspao sam kao zaklan.

Kozaci me probudiše u zoru. Prva mi je misao bila: da ne ležim možda u groznici? Ali osjetio sam, da sam

— hvala bogu — čio i zdrav. Ni traga ne samo kakvoj bolesti, nego ni umoru. Izišao sam iz šatora na svježi jutarnji zrak. Sunce se rađalo. Na jasnom se nebu bijeljela sniježna dvoglava gora. »Kakva je to gora?«, upitah protežući se i čuh u odgovor: »To je Ararat.« Kakav silan učinak zvukova! Požudno sam upijao pogledom biblijsku goru, vidio sam arku, koja je pristala uz njen vrh s nadom na obnovu i život — i gavrana i golubicu, te simbole smrti i pomirenja, kako izlijeću iz nje...

Konj mi je bio spreman. Krenuh s vodičem. Jutro bješe divno. Sunce je sjalo. Jahali smo širokim travnjakom po gustoj zelenoj travi orošenoj rosom i kapljicama jučerašnje kiše. Pred nama se blistala rječica, preko koje nam je trebalo prijeći. »Evo, to je Arpačaj« — reče mi kozak. Arpačaj! Naša granica! To je bilo vrijedno Ararata. S neopisivim osjećajem potjerah konja u kas do rijeke. Nikad još nisam vidio inozemstva. Granica je za mene imala nešto tajanstveno; već sam od djetinjstva najradije sanjario o putovanjima. Zatim sam dugo živio nomadskim životom, skitao se čas po Jugu, čas po Sjeveru, ali nikad još ne izađoh iz granica neizmjerne Rusije. Veselo jurnuh u posvećenu rijeku, i dobri me konj iznese na tursku obalu. Ali i ta je obala bila već osvojena: još uvijek sam se nalazio u Rusiji.

Do Karsa mi je preostalo još 75 vrsta. Nadao sam se, da ću predveče ugledati naš vojnički tabor. Nigdje se nisam zaustavljao. Na pola puta, u armenskom selu, koje je bilo podignuto u gorama na obali rječice, umjesto ručka pojedoh prokleti *čurok,* armenski hljeb ispečen u obliku lepinje zajedno s pepelom, za kojim su toliko žalili zarobljenici u klancu Darijal. Skupe bih novce platio za komadić ruskog crnog hljeba, koji je njima bio tako ogavan. Pratio me mlad Turčin, užasan brblja-

vac. Čitavim je putem brbljao nešto turski, ne mareći nimalo, razumijem li ga ja ili ne. Naprezao sam pažnju i nastojao da ga shvatim. Izgleda, da je grdio Ruse. Bio je naviknut, da ih sve vidi u uniformama, pa je mene — po odijelu — smatrao za stranca. Ususret nam je stigao nekakav ruski časnik. On je jahao iz našeg tabora i saopćio mi, da je naša vojska već krenula ispod Karsa. Ne mogu opisati svojega očajanja: misao, da ću se morati vratiti u Tiflis izmučivši se uzalud pustom Armenijom, potpuno me ubijala. Časnik odjaha svojim putem. Turčin je opet počeo svoj monolog, ali više nisam mario za njega. Prešao sam iz koraka u krupni kas i uveče prispio u tursko selo, nekih 20 vrsta udaljeno od Karsa.

Skočivši s konja, htio sam ući u prvu saklju, ali se na vratima pojavio domaćin i odgurnuo me natrag uz psovke. Na tu njegovu dobrodošlicu odgovorio sam nagajkom. Turčin udari u lelek i za čas se skupi sila naroda. Moj pratilac se, izgleda, zauzeo za mene. Pokazali su mi karavan-saraj. Uđoh u veliku saklju, nalik na staju. Nije bilo mjesta da razastrem svoju burku. Počeo sam tražiti konja. Pojavio se turski starješina. Na sve njegove nerazumljive riječi odgovarao sam samo jedno: »*Verbana at*« (daj mi konja). Turci su se opirali. Najzad mi pade na um da pokažem novac (čime je trebalo da počnem). Odmah su mi dali konja i pratioca.

Jahao sam širokom dolinom, okruženom gorama. Uskoro ugledah Kars, koji se bijelio, na jednoj od tih gora. Moj mi ga je Turčin pokazivao, ponavljajući neprestano: *Kars, Kars!* i tjerao svog konja u galop. Ja sam ga slijedio, mučen nemirom: moja se sudbina trebala riješiti u Karsu. Tu je trebalo da saznam, gdje je naš tabor i hoće li mi poći za rukom da stignem vojsku.

U međuvremenu se nebo prekrilo oblacima, i opet je udarila kiša; o tome se međutim više nisam brinuo.

Ušli smo u Kars. Kad smo se približavali gradskim vratima u bedemu, čuh ruski bubanj: bubnjali su povečerje. Stražar uze od mene ceduljicu i ode komandantu. Stajao sam na kiši oko pola sata i čekao. Najzad me propustiše. Zapovjedih vodiču, da me vodi ravno u kupalište. Jahali smo krivudavim i strmim ulicama. Konji su se klizali po lošoj turskoj kaldrmi. Zaustavismo se kod jedne prilično otrcane kuće. To je bilo kupalište. Turčin siđe s konja i poče udarati na vrata. Nitko nije odgovarao. Kiša je curkom curila na mene. Najzad izađe iz obližnje kuće mlad Armenac i, progovorivši s mojim Turčinom, pozva me k sebi, izražavajući se na dosta čistom ruskom jeziku. Poveo me uskim stubama na prvi kat svoje kuće. U sobi ukrašenoj niskim divanima i trošnim ćilimovima sjedila je starica, njegova mati. Ona priđe k meni i poljubi me u ruku. Sin joj naredi, da raspiri vatru i da mi spremi večeru. Skinuh se i sjedoh kraj vatre. Uđe domaćinov mlađi brat, mladić od kojih sedamnaest godina. Oba su brata bila u Tiflisu i boravila tamo po nekoliko mjeseci. Oni mi rekoše, da je naša vojska jučer krenula na pohod i da se naš tabor nalazi kojih 25 vrsta od Karsa. To me je sasvim umirilo. Ubrzo mi je starica pripravila ovčetinu s lukom, koja mi se učinila vrhuncem kuharskog umijeća. Na počinak legosmo svi u istoj sobi; ja se svukoh prema svijetlu kamina, koji je dogorijevao, i usnuh u ugodnoj nadi, da ću sutradan ugledati tabor grofa Paskeviča.

Ujutro išetah da pregledam grad. Mlađi od mojih domaćina poduhvatio se da mi bude »čičerone«. Kad smo promatrali utvrde i citadelu, podignutu na nepristupačnoj pećini, ja nisam mogao shvatiti, kako smo

mogli osvojiti Kars. Moj mi je Armenac tumačio, kako je znao i umio, vojničke operacije, kojima je i sam bio svjedok. Pošto sam primijetio, da ima naklonosti prema vojničkoj službi, ponudih mu, da krene sa mnom u vojsku. On odmah pristade. Poslao sam ga po konje. Došao je zajedno s časnikom, koji zatraži od mene pismenu naredbu. Sudeći po azijatskim crtama njegova lica, nisam smatrao za potrebno prekapati po svojim papirima, i izvadih iz džepa prvi papir, koji mi je pao ruku. Časnik ga ozbiljno pregleda, odmah zapovjedi, da se njegovu blagorođu dovedu konji prema naredbi, i vrati mi papir: bila je to poslanica Kalmikinji, koju sam naškrabao na jednoj od poštanskih postaja na Kavkazu. Poslije pola sata izjahah iz Karsa, a pokraj mene je jurio Artemij (tako se zvao moj Armenac) na turskome ždrijepcu s gipkim kratkim džilitom u ruci i kindžalom iza pojasa, maštajući o Turcima i bitkama.

Jahao sam zemljom, koja je svuda bila zasijana žitom. Unaokolo su se vidjela sela, ali su bila pusta: stanovnici su se razbježali. Cesta je bila divna i na močvarnim mjestima popločena, preko potoka su vodili kameni mostovi. Zemljište se vidljivo uzdizalo — počeli su se pomaljati prvi brežuljci gorskog lanca Sagan-lu (starodrevnog Taurusa). Minuše neka dva sata. Ja se ispeh na konju na vrh jedne visoravni i odjednom ugledah naš tabor, razmješten na obali Kars-čaja. Za nekoliko minuta bio sam već u šatoru Rajevskog.

TREĆE POGLAVLJE

Prijelaz preko Sagan-lua. Puškaranje. Život u taboru. Jazidi. Bitka sa arzrumskim seraskerom. Saklja bačena u zrak.

Stigoh baš u pravi čas. Tog istog dana (13. lipnja) dobila je vojska zapovijed da krene naprijed. Ručajući kod Rajevskog, slušao sam mlade generale, kako raspravljaju o naređenom pokretu. General Burcov bio je poslan lijevo, po glavnoj cesti za Arzrum, ravno u pravcu turskog tabora, dok se sva ostala vojska imala kretati desnom stranom, kako bi došla neprijatelju iza leđa.

U pet sati vojska je krenula. Jahao sam s Nižegorodskim dragunskim pukom i razgovarao s Rajevskim, koga nisam vidio već nekoliko godina. Pala je noć; zaustavismo se u dolini, gdje je čitava vojska imala odmor. Ovdje sam imao čast biti predstavljen grofu Paskeviču.

Grofa sam našao kod kuće, pred logorskom vatrom, okružena njegovim štabom. Bio je veseo i primio me ljubazno. Budući da se nisam razumijevao u vojničku vještinu, nisam ni naslućivao, da se u tom trenutku rješavala sudbina čitavog pohoda. Ovdje sam ugledao i našega Volhovskog, zaprašenog od glave do pete, zaraslog u bradu i izmorenog brigama. Ipak je našao vremena da porazgovara sa mnom kao stari prijatelj. Tu sam ugledao i Mihaila Puščina, koji je lani bio ranjen. On je omiljen i poštovan kao odličan drug i hrabar voj-

nik. Okružili su me mnogi od starih prijatelja. Kako li su se promijenili! Kako li brzo leti vrijeme!

Heu! fugaces, Postume, Postume,
Labuntur anni . . .

Vratio sam se k Rajevskom i prenoćio u njegovu šatoru. Usred noći probudila me užasna vika: čovjek bi pomislio, da je neprijatelj izvršio iznenadni prepad. Rajevski je poslao, da vide u čemu je uzrok uzbune: nekoliko tatarskih konja, otkinuvši se s veza, jurilo je po taboru, i muslimani (tako nazivaju Tatare, koji služe u našoj vojsci) su ih lovili.

U zoru je vojska krenula naprijed. Približili smo se goramą, koje su bile obrasle šumom. Zašli smo u klanac. Draguni su govorili među sobom: »Pazi, brate, drži se dobro; prije nego se snađemo, udarit će po nama kartečom!« Zaista, položaj je bio kao stvoren za zasjedu, ali Turci, čiju je pažnju pokret generala Burcova odvukao na drugu stranu, nisu iskoristili svoje prednosti. Sretno smo prošli opasnim klancem i zaustavili se na uzvisinama Sagan-lua, deset vrsta od neprijateljskog tabora.

Priroda oko nas bila je turobna. Zrak je bio hladan, gore pokrivene žalosnim smrekama. Snijeg je ležao u jarugama.

. . . nec Armeniis in oris,
Amice Valgi, stat glacies iners
Menses per omnes . . .

Tek što smo se malo odmorili i ručali, začusmo pucnjavu iz pušaka. Rajevski je poslao ljude, da upitaju što je. Javiše mu, da su Turci počeli puškaranje s našim

predstražama. Uzjahah konja i pođoh sa Semičevom da promotrim ovaj za mene novi prizor. Sastadosmo ranjenog kozaka: sjedio je klateći se u sedlu, blijed i okrvavljen. Dva su ga kozaka podržavala. — »Ima li mnogo Turaka?« — upita Semičev. — »Nasrću u obliku klina, vaše blagorođe« — odgovori jedan od njih. Kad smo prošli kroz klanac, odjednom ugledasmo na obronku gore, koja nam bješe nasuprot, do 200 kozaka razvijenih u *lavu*, a iznad njih oko 500 Turaka. Kozaci su polako uzmicali, a Turci su nasrtali s velikom drskošću, ciljali na kojih 20 koraka i, ispalivši metak, jurili na konju natrag. Njihove visoke čalme, lijepe dolamice i blistava konjska oprema oštro su odudarali od plavih uniformi i jednostavne konjske opreme kozaka. Nekih petnaest naših bilo je već ranjeno. Potpukovnik Basov poslao je po pomoć. U taj je čas bio i sâm ranjen u nogu. Kozački se redovi počeše komešati, ali Basov opet sjede na konja i ostade kod svog odreda. Pojačanje je stiglo. Čim su to Turci primijetili, odmah iščezoše, ostavljajući na gori goli trup kozaka, kojemu je bila odsječena glava i udovi. Odsječene glave Turci šalju u Carigrad, a šake ruku, namočene u krv, otiskuju na svojim zastavama. Pucnjava se utišala. Orlovi, pratioci vojski, počeše kružiti nad gorom, tražeći za sebe iz visine plijen. U taj se mah pojavi gomila generala i časnika. Dojaha i grof Paskevič i pođe na goru, iza koje su se sakrili Turci. Oni su bili pojačani s 4000 konjanika, sakrivenih u jednoj dubodolini i u jarugama. S vrha brijega ukaza nam se pogled na turski tabor, odvojen od nas jarugama i uzvišicama. Vratili smo se kasno. Prolazeći našim taborom, vidio sam naše ranjenike, od kojih su petorica umrla još iste noći i u toku sutrašnjeg dana. Uveče sam posjetio mladog Osten-Sackena, koji bješe ranjen danas u drugoj bici.

Život u taboru vrlo mi se sviđao. U zoru nas je budio top. Spavanje pod šatorom neobično je zdravo. Za ručkom smo azijski šašlik zalijevali engleskim pivom i šampanjcem, rashlađenim u taurijskim snjegovima. Naše je društvo bilo raznoliko. U šatoru generala Rajevskog skupljali su se begovi muslimanskih pukova, i razgovor je tekao preko tumača. U našoj vojsci nalazili su se i narodi naših zakavkaskih oblasti i stanovnici nedavno osvojenih zemalja. Među njima sam s velikom radoznalošću promatrao Jazide, za koje se na Istoku vjeruje, da obožavaju đavola. Oko 300 njihovih porodica živi u podnožju Ararata. Priznavali su vrhovnu vlast ruskog cara. Njihov zapovjednik, visok i nakazan muškarac u crvenom plaštu i crnoj šubari, dolazio bi pokatkad da se pokloni generalu Rajevskom, zapovjedniku cjelokupne konjice. Nastojao sam da saznam od Jazida istinu o njihovoj vjeri. Na moja pitanja odgovorio je on, kako je priča o tom, da se Jazidi klanjaju đavolu, pusta bajka i da vjeruju u jedinoga boga i da se po njihovoj vjeri, istina, proklinjanje đavola smatra nedoličnim i neplemenitim, jer on je sada nesretan, ali s vremenom mu može biti oprošteno, jer se ne mogu postavljati granice milosrđu Alahovu. To me je objašnjenje umirilo. Bilo mi je drago, što se ne klanjaju đavolu, a njihove zablude izgledale su mi sada mnogo više vrijedne praštanja.

Moj pratilac došao je u tabor tri dana iza mene. Stigao je zajedno s komorom, koja se naočigled neprijatelja sretno spojila s armijom. Opaska: Za čitavo vrijeme pohoda ni jedna arba iz naše mnogobrojne komore nije pala u ruke neprijatelja. Red, kojim se komora kretala za vojskom, bio je zaista izvanredan.

Ujutro 17. lipnja čuli smo ponovno puškaranje i poslije dva sata ugledali smo Karabaški puk, koji se vra-

ćao s osam turskih zastava: pukovnik Frideriks imao je borbu s neprijateljem, koji se sakrio iza kamenih zaklona, potisnuo ga je odande i protjerao. Osman-paša, koji je zapovijedao konjicom, jedva se uspio spasiti.

Dne 18. lipnja tabor se premjestio na drugo mjesto, a sutradan, 19. lipnja, čim nas je probudio top, sve se u taboru uskomešalo. Generali pojahaše na svoja mjesta. Pukovi su se postrojavali; časnici su zauzeli mjesta kod svojih jedinica. Ja ostadoh sâm, ne znajući kamo da krenem, i pustih konja neka ide kamo ga oči vode. Sreo sam generala Burcova, koji me pozvao na lijevo krilo. »Što je to lijevo krilo?« — pomislih ja i odjahah dalje. Ugledah generala Muravjova kako raspoređuje topove. Uskoro se pokazaše turski delibaše. Zavrtješe se u dolini, puškarajući s našim kozacima. U međuvremenu je gusta gomila njihove pješadije išla udolicom. General Muravjov zapovjedi paljbu. Karteč pogodi u samu sredinu gomile. Turci se razbjegoše u stranu i sakriše iza uzvišenja. Ugledah grofa Paskeviča, okruženog njegovim štabom. Turci su opkoljavali našu vojsku, koja je od njih bila odijeljena dubokom jarugom. Grof je poslao Puščina, da promotri jarugu. Puščin odjuri na konju. Turci, pomisliše, da je to napadač i opališe na nj salvu. Sve je udarilo u smijeh. Grof zapovjedi, da se postave topovi i da se puca. Neprijatelj se rasu po gori i po udolici. Na lijevom krilu, kamo me zvao Burcov, bila se žestoka bitka. Pred nama (protiv središta) jurila je u napad turska konjica. Grof joj posla ususret generala Rajevskog, koji povede na juriš svoj Nižegorodski puk. Turci iščezoše. Naši Tatari okružiše njihove ranjenike i počeše ih okretno svlačiti, ostavljajući ih gole nasred polja. General Rajevski zaustavio se na kraju jaruge. Dva eskadrona, odvajajući se od puka,

otidoše predaleko u gonjenju neprijatelja; izbavio ih je pukovnik Simonič.

Bitka se utišala. Turci počeše nama naočigled kopati zemlju i dovlačiti kamenje, utvrđujući se po običaju. Ostavismo ih u miru. Sjahasmo s konja i počesmo ručati što je tko imao. U taj čas dovedoše grofu nekoliko zarobljenika. Jedan od njih bio je teško ranjen. Saslušali su ih. Oko 6 sati vojska je opet dobila zapovijed da napadne neprijatelja. Turci se pokolebaše iza svojih rovova, dočekaše nas topovskom vatrom i uskoro počeše uzmicati. Naša je konjica bila naprijed. Počesmo se spuštati u jarugu. Zemlja se urušavala i rasipala pod konjskim kopitima. Svakog je časa moj konj mogao pasti, i tada bi čitav Kombinirani ulanski puk prejahao preko mene. Ali bog me izbavio. Čim smo izašli na široku cestu, koja ide preko brdâ, čitava je naša konjica krenula u galop iz sve snage. Turci su bježali. Kozaci su udarali nagajkama topove ostavljene na cesti i jurili dalje. Turci su se bacali u jaruge, koje su se nalazile s obje strane ceste. Nisu više pucali, bar mimo mojih ušiju nije prozviždao ni jedan metak. Prvi su u gonjenju neprijatelja bili naši tatarski pukovi, čiji se konji odlikuju brzinom i snagom. Moj konj, ne znajući mjere ni u čemu, nije zaostajao za njima; teškom sam ga mukom obuzdao. Zaustavio se pred truplom mladog Turčina koji je ležao preko ceste. Bilo mu je, izgleda, kojih 18 godina. Blijedo djevičansko lice nije bilo iznakaženo. Čalma mu se valjala u prašini, a obrijani zatiljak bio je prostrijeljen metkom. Pođoh dalje korakom i uskoro me stiže Rajevski. Napisao je olovkom na komadiću papira za grofa Paskeviča izvještaj o potpunom porazu neprijatelja i odjahao dalje. Slijedio sam ga izdaleka. Pala je noć. Moj umorni konj zaostajao je i spo-

ticao sa na svakom koraku, Grof Paskevič zapovjedio je, da se gonjenje neprijatelja ne prekida i sâm je upravljao njime. Prestigli su me naši konjički odredi. Ugledah pukovnika Poljakova, zapovjednika kozačke artiljerije, koja je tog dana odigrala značajnu ulogu, i zajedno s njim stigoh u napušteno naselje, gdje se zaustavio grof Paskevič i zbog mraka obustavio dalje gonjenje.

Našli smo grofa na krovu podzemne saklje, uz vatru. Dovodili su mu zarobljenike. On ih je ispitivao. Tu su se nalazili i gotovo svi komandanti. Kozaci su držali za uzde njihove konje. Vatra je osvjetljavala čitavu ovu sliku, dostojnu Salvatora Rose. Rječica je šumjela u mraku. U taj mah javiše grofu, da su u selu skrivene zalihe puščanog praha i da se treba čuvati eksplozije. Grof je odmah napustio saklju sa svom svojom pratnjom. Pojahasmo u pravcu našeg tabora, koji se nalazio već na 30 vrsta od mjesta gdje smo noćili. Cesta je bila puna konjičkih odreda. Samo što smo stigli na mjesto, kadli se odjednom nebo osvijetlilo kao od meteora, i mi začusmo potmulu eksploziju. Saklja, koju smo ostavili pred četvrt sata, odletjela je u zrak; u njoj se nalazila zaliha baruta. Kamenje, koje se razletjelo na sve strane, ubilo je nekoliko kozaka.

Eto to je sve, što mi je u ono vrijeme uspjelo vidjeti. Uveče sam saznao, da je u toj bici bio razbijen arzrumski serasker, koji je s 30.000 vojnika pošao u pomoć Haki-paši. Serasker je bježao prema Arzrumu. Njegova vojska, bačena za Sagan-lu, bila je raspršena, artiljerija zarobljena, i tako smo imali posla još samo s Haki-pašom. Grof Paskevič nije mu dao vremena da se sredi.

ČETVRTO POGAVLJE

Bitka s Haki-pašom. Smrt tatarskog bega. Hermafrodit. Zarobljeni paša. Araks. Pastirov most. Hasankale. Vruće vrelo. Pohod na Arzrum. Pregovori. Zauzeće Arzruma. Turski zarobljenici. Derviš.

Sutradan u pet sati tabor se probudio i dobio naredbu za pokret. Izašao sam iz šatora i sreo grofa Paskeviča, koji je ustao prije od svih drugih. On me ugleda. »*Etes-vous fatigué de la journée d'hier?*« — »*Mais un peu, M. le Comte*«. — »*J'en suis fâché pour vous, car nous allons faire encore un marche pour joindre le Pacha, et puis il faudra poursuivre l'ennemi encore une trentaine de verstes.*«

Krenuli smo i oko osam sati stigli na uzvišenje, s koje se Haki-pašin tabor mogao vidjeti kao na dlanu. Turci su iz svih svojih baterija otvorili vatru, koja nam nije ni najmanje naudila. Međutim, u njihovu se taboru mogla primijetiti velika živost. Umor i jutarnja zapara prisilili su mnoge od nas da sjašemo s konjâ i legnemo u prohladnu travu. Omotao sam uzde oko ruke i slatko zaspao u očekivanju naredbe za pokret. Za četvrt sata su me probudili. Sve je bilo u pokretu. S jedne su strane kolone kretale na turski tabor, a s druge se konjica spremala da goni neprijatelja. Spremao sam se da pojašem za Nižegorodskim pukom, ali je moj konj hramao. Zaostao sam. Mimo mene protutnja ulanski puk. Zatim projaha Volhovski s tri topa. Nađoh se sâm u šumovitim gorama. Slučajno naiđe na mene dragun, koji mi javi, da je šuma puna neprijatelja. Vratio sam se. Sretoh generala Muravjova s pješačkim pukom. On odvoji jednu četu u šumu, da bi je očistio od neprijatelja. Prilazeći dubodolini, ugledah neobičan prizor: pod drvetom je smrtno ranjen ležao jedan od naših tatarskih begova. Kraj njega je naricao njegov ljubimac. Mula je, klečeći, čitao molitve. Umirući beg bio je izvanredno miran i nepomično je promatrao svoga mladog prijatelja. U dubodolini je bilo sakupljeno 500 zarobljenika. Nekoliko ranjenih Turaka dozivalo me znacima, smatrajući me vjerojatno za liječnika i tražeći od mene pomoć, koju im nisam mogao pružiti. Iz šume izađe Turčin, koji je svoju ranu pritiskao okrvavljenom krpom. Vojnici mu priđoše s namjerom da ga dotuku, možda iz čovjekoljublja. Ali to me i odviše uzbudilo: zauzeh se za bijednog Turčina i teškom ga mukom dovedoh, iznemoglog i iskrvarenog, do skupine njegovih drugova. Kod njih je bio pukovnik Anrep. Prijateljski je pušio iz njihovih lula, ne mareći za to, što su se pronosili glasovi, da u turskom taboru vlada kuga. Zarobljenici su sjedili i mirno razgovarali među sobom. Gotovo svi su bili mladi ljudi. Kad smo se odmorili, krenusmo dalje. Čitav put je bio posut mrtvim tijelima. Poslije nekih 15 vrsta nađoh Nižegorodski puk, koji se zaustavio na obali rječice među hridinama. Gonjenje neprijatelja trajalo je još nekoliko sati. Predveče stigosmo u dolinu okruženu gustom šumom, i konačno sam se mogao naspavati do mile volje, pošto sam za ta dva dana prevalio više od 80 vrsta.

Sutradan su odredi, koji su gonili neprijatelja, dobili naredbu da se vrate u tabor. Tu smo doznali, da se među zarobljenicima nalazi i nekakav hermafrodit. Rajevski naredi, na moju molbu, da ga dovedu. Ugledah vi-

sokog, dosta gojaznog muškarca, s licem stare tuponose Čuhonke. Pregledali smo ga u prisutnosti liječnika. *Erat vir, mammo sus ut femina, habebat testiculos non evolutos, penem que parvum et puerilem. Quaerebamus, sit ne exsectus? — Deus, respondit, castravit me.* Ta bolest, za koju je znao već Hipokrat, nalazi se često — po svjedočanstvu putnika — kod nomadskih Tatara i Turaka. Turci te prividne hermafrodite zovu *hoss.*

Naša se vojska smjestila u jučer zauzetom turskom taboru. Šator grofa Paskeviča nalazio se u blizini zelenog šatora Haki-paše, koga su zarobili naši kozaci. Krenuo sam k njemu i našao ga okruženog našim časnicima. Sjedio je, podavivši noge pod sebe i pušeći lulu. Bilo mu je, naizgled, kojih 40 godina. Ozbiljnost i duboki mir odražavali su se na njegovu krasnom licu. Kad se predao, zamolio je, da mu dadu šalicu kave i da ga poštede od ispitivanja.

Nalazili smo se u dolini. Sniježne i pošumljene gore Sagan-lua bile su već iza nas. Pošli smo naprijed ne sretajući nigdje neprijatelja. Sela su bila pusta, predio oko nas turoban. Ugledali smo Araks, kako brza u svojim kamenim obalama. Nekih 15 vrsta pred Hasan-Kale nalazi se most, izrađen divno i smjelo na sedam nejednakih lukova. Predaja priča, da ga je gradio pastir, koji se obogatio i umro kao pustinjak na vrhuncu brežuljka, gdje i danas pokazuju njegov grob u sjeni dvaju osamljenih borova. Seljaci iz čitave okolice hodočastili su k njemu. Most se naziva *Čaban-Kepri* (Pastirov most) i preko njega vodi put u Tebris.

Nekoliko koraka od mosta posjetio sam mračnu razvalinu karavan-saraja. U njemu ne nađoh nikoga do bolesnog magarca, koga su ovdje vjerojatno ostavili seljaci, koji su bježali.

Ujutro 24. lipnja krenuli smo prema Hasan-Kale, starodrevnoj tvrđavi, koju je dan prije osvojio knez Bekovič. Nalazila se petnaest vrsta udaljena od našeg prenoćišta. Dugi me marševi zamoriše. Nadao sam se, da ću se ovdje odmoriti, ali je ispalo drukčije.

Prije odlaska konjice iz tabora, dođoše u naš tabor Armenci, koji žive u gorama, i zamoliše, da ih zaštitimo od Turaka, koji su im prije tri dana otjerali stoku. Pukovnik Anrep, koji nije pravo razumio, što oni hoće, pomislio je, da se turski odred nalazi u planinama, i odjurio je s jednim eskadronom ulanskog puka na tu stranu, obavijestivši Rajevskog, da se 3000 Turaka nalazi u planinama. Rajevski je krenuo odmah za njim, da bi ga potpomogao u slučaju opasnosti. Ja sam se smatrao pridijeljenim Nižegorodskom puku i s velikom sam zlovoljom odjurio da oslobađam Armence. Projahasmo nekih 20 vrsta, uđosmo u jedno selo i ugledasmo nekoliko zaostalih ulana, kako golim sabljama progone nekoliko kokoši. Ovdje je jedan od seljaka objasnio Rajevskom, da se radi o 3000 volova, koje su Turci otjerali prije tri dana i koje će biti vrlo lako stići za dva dana. Rajevski zapovjedi ulanima, da prekinu progon kokoši, i posla pukovniku Anrepu zapovijed, da se vrati. Pođosmo natrag i kad smo se ispetljali iz gora, stigosmo pod Hasan-Kale. Ali na taj smo način napravili 40 vrsta zaobilazna puta samo za to, da bismo spasili život nekolikim armenskim kokošima, što mi nije izgledalo nimalo zabavno.

Smatra se, da je Hasan-Kale ključ Arzruma. Grad je izgrađen u podnožju pećine, koju na vrhu krasi tvrđava. U njemu je bilo do sto armenskih porodica. Naš se tabor nalazio u širokoj ravnici, koja se prostire pred tvrđavom. Tu sam posjetio okruglo kameno zdanje, u kome se nalazi vrući željezno-sumporoviti izvor.

Okrugli bazen mjeri u promjeru tri sežnja. Preplivao sam ga dvaput i odjednom osjetio vrtoglavicu i muku u želucu, tako da sam jedva smogao snage da se popnem na kameni rub izvora. Te su vode čuvene na Istoku, ali kako stanovnici nemaju čestitih liječnika, upotrebljavaju ih onako na sreću i vjerojatno bez nekog većeg uspjeha.

Pod zidovima Hasan-Kale teče rječica Murc. Njene su obale posute brojnim željezovitim izvorima, koji izbijaju ispod kamena i ulivaju se u rijeku. Oni nisu tako ugodna okusa kao kavkaski Narzan i mirišu na bakar.

25. lipnja, na rođendan njegova carskog veličanstva, u našem su taboru pod stijenama tvrđave pukovi prisustvovali svečanom blagodarenju. Za vrijeme ručka kod grofa Paskeviča, kad smo pili zdravicu za cara, objavio je grof, da krećemo na Arzrum. U pet sati po podne vojska je već krenula.

26. lipnja zaustavismo se u gorama kojih 5 vrsta od Arzruma. Te se gore zovu Ak-dag (Bijele gore) i sastoje se od krede. Bijela prašina, što grize, ujedala nas je za oči, a žalostan pogled na te gore budio je tjeskobu. Blizina Arzruma i uvjerenje, da je blizu kraj pohoda, tješili su nas.

Uveče je grof Paskevič pojahao, da pogleda položaj. Turski čarkari, koji su se preko cijelog dana rojili pred našim stražama, osuše na nj vatru. Grof im je nekoliko puta priprijetio nagajkom, ne prekidajući raspravljanje s generalom Muravjovom. Na njihovu vatru naši nisu odgovarali.

Međutim je u Arzrumu zavladala velika uzbuna. Serasker, koji je poslije svog poraza pobjegao u grad, proširio je glasove, da je potpuno razbio Ruse. Odmah iza njega stigoše međutim iz našeg zarobljeništva pu-

šteni zarobljenici i dostaviše građanima proglas grofa Paskeviča. Bjegunci su seraskera utjerali u laž. Uskoro se doznalo, da se Rusi naglo približuju. Narod je počeo govoriti o predaji. Serasker i vojska naumili su se braniti. Došlo je do pobune. Nekoliko Evropljana bilo je ubijeno od ogorčene rulje.

U naš su tabor (ujutro 26. lipnja) došli izaslanici naroda i seraskera. Dan je protekao u pregovorima. U pet sati uveče izaslanici su se vratili u Arzrum, a s njima je pošao i general knez Bekovič, koji je dobro poznavao azijske jezike i običaje.

Sutradan ujutro krenula je naša vojska naprijed. Istočno od Arzruma, na uzvišenju Top-daga nalazila se turska baterija. Pukovi su pošli na nju, odgovarajući na tursku vatru bubnjanjem i muzikom. Turci nagoše u bijeg i Top-dag bje zauzet. Dojahah onamo s pjesnikom Juzefovičem. Kod napuštene baterije nađosmo grofa Paskeviča s čitavom njegovom pratnjom. S gorske se visine ukazao očima u dubodolini Arzrum sa svojom citadelom, munarama i zelenim krovovima, nalijepljenim jedan uz drugi. — Grof je bio na konju. Pred njim su na zemlji sjedili turski parlamentarci, koji su sa sobom donijeli ključeve grada. Ali u Arzrumu se primjećivalo uzbuđeno talasanje. Odjednom s gradskih bedema sijevnu, podiže se dim i topovske kugle poletješe prema Top-dagu. Nekoliko njih preletjelo je nad glavom grofa Paskeviča. »*Voyez les Turcs* — reče on meni — *on ne peut jamais se fier à eux.*« U taj mah dojuri na Top-dag knez Bekovič, koji se od jučer nalazio u Arzrumu na pregovorima. On objasni, da su se serasker i narod odavno suglasili s predajom, ali da se nekoliko neposlušnih Arnauta pod zapovjedništvom topči-paše pobunilo i dočepalo gradskih baterija. Generali priđoše bliže grofu, moleći ga za dozvolu, da ušutkaju turske

baterije. Arzrumski dostojanstvenici, koji su sjedili pod vatrom vlastitih topova, ponoviše istu molbu. Grof je neko vrijeme oklijevao, ali onda izda zapovijed: »Dosta s tim ludorijama!« Odmah su dovezli topove i otvorili iz njih vatru, pa se neprijateljska paljba malopomalo utišala. Naši pukovi pođoše u Arzrum, i 27. lipnja — na godišnjicu bitke kod Poltave — u 6 sati uveče ruska je zastava zalepršala iznad arzrumske tvrđave.

Rajevski se uputi u grad, i ja pođoh s njim. Ujahali smo u grad, koji je pokazivao neobičnu sliku. Turci su nas sa svojih ravnih krovova mrko promatrali. Armenci su se bučno gurali tijesnim ulicama. Njihovi mališani trčali su pred našim konjima, križajući se i neprestano ponavljajući: »Kršćanin! Kršćanin!...« Dojahasmo do tvrđave, u koju je ulazila naša artiljerija. Na moje krajnje iznenađenje sretoh tu svoga Artemija, koji je jahao po gradu ovamo-onamo, ne mareći za strogu naredbu, da nitko ne smije napuštati tabor bez posebne dozvole.

Gradske su ulice tijesne i krivudave. Kuće su dosta visoke. Naroda mnoštvo — dućani zatvoreni. Ostavši u gradu neka dva sata, vratih se u naš tabor. Serasker i druga četvorica paša, koji su pali u zarobljeništvo, nalazili su se već ovdje. Jedan od paša, suhonjav starčić, užasno zabrinut čovjek, nešto je živo govorio našim generalima. Kad me je ugledao u fraku, upitao je, tko sam ja. Puščin mi je dao titulu pjesnika. Paša je prekrstio ruke na grudima i poklonio mi se, rekavši preko tumača: »Blagosloven neka je sat, kad sretamo pjesnika. Pjesnik je brat dervišu. On nema ni domovine, ni zemaljskih blaga; i dok se mi, bijednici, brinemo za slavu, vlast i blago, on stoji usporedo s vladarima zemlje, i svi mu se klanjaju.«

Pašina istočnjačka dobrodošlica svima nam se veoma svidjela. Pođoh da vidim seraskera. Na ulazu u njegov

šator sukobih se s njegovim ljubimcem pažem, crnookim dječakom od kojih četrnaest godina, u bogatom arnautskom ruhu. Serasker, sijedi starac posve obične vanjštine, sjedio je duboko snužden. Oko njega bila je gomila naših časnika. Izlazeći iz njegova šatora, ugledah mlada čovjeka, polugola, s janjećom šubarom. s toljagom u ruci i krznom *(outre)* preko ramena. Vikao je iza glasa. Rekoše mi, da je to moj brat, derviš, koji je došao pozdraviti pobjednike. Jedva su ga otjerali.

PETO POGLAVLJE

Azrum. Azijska raskoš. Podneblje. Groblje. Satirični stihovi. Seraskerova palača. Harem turskog paše. Kuga. Burcovljeva smrt. Odlazak iz Arzruma. Povratak. Ruske novine.

Arzrum (ili kako ga nepravilno zovu Arzerum, Erzrum, Erzron) bio je osnovan oko godine 415., u vrijeme Teodosija Drugog, i dobio je ime Theodosiopolis. Za njegovo ime nije vezana nikakva historijska uspomena. Znao sam o njemu samo toliko, da su ovdje — po svjedočanstvu Hadži-Babe — perzijskom poslaniku u ime zadovoljštine za neku uvredu ponudili teleće uši mjesto ljudskih.

Arzrum se smatra glavnim gradom u Azijskoj Turskoj. Cijenili su ga na 100.000 stanovnika, ali je, čini se, taj broj suviše pretjeran. Kuće su u njem od kamena, krovovi pokriveni busenjem, što daje gradu izvanredno čudan izgled, ako ga promatraš s visine.

Glavni trgovački promet kopnom između Evrope i Istoka obavlja se preko Arzruma. Ali robe se u njemu prodaje malo; ona se tu i ne istovaruje, što je primijetio i Tournefort, koji piše, da će u Arzrumu bolesnik prije umrijeti nego dobije žlicu rabarbare, ma da je u gradu ima na vreće.

Ne znam izraza, koji bi bio besmisleniji od riječi: azijska raskoš. Ta se krilatica po svoj prilici rodila u vrijeme križarskih vojni, kad su siromašni vitezovi,

koji su ostavili gole zidove i hrastove stolice svojih zamaka, prviput u životu ugledali crvene divane, šarene sagove i kindžale, kojima su drški bili ukrašeni raznobojnim kamenčićima. Danas se može reći: azijsko siromaštvo, azijska svinjarija i drugo, ali raskoš je, dakako, nešto što pripada Evropi. U Arzrumu ni za kakve novce ne možete kupiti ono, što ćete naći u posljednjoj sitničariji prvog kotarskog gradića Pskovske gubernije.

Arzrumsko je podneblje oštro. Grad je podignut u kotlini, koja leži 7000 stopa nad morem. Planine, koje ga okružuju, pokrivene su snijegom veći dio godine. Zemlja je bez šume, ali plodna. Natapa je velik broj izvora, svuda je ispresijecana vodovodima. Arzrum je čuven zbog svoje vode. Eufrat protječe tri vrste od mjesta. Svuda ima mnogo vodoskoka. Kraj svakog visi limen lončić na lancu, dobri muslimani piju vodu i ne mogu je se nahvaliti. Drvo se dovozi s planine Saganlu.

U arzrumskom arsenalu našli su mnogo starodrevnog oružja: šljemova, oklopa, sablji, što tu rđa vjerojatno još od vremena Gottfriedovih.

Džamije su niske i tamne. Izvan grada nalazi se groblje. Spomenici se sastoje obično od jednog kamenog stupa, ukrašenog kamenom čalmom. Grobnice dvaju ili triju paša razlikuju se od ostalih većom inventivnošću, ali ni na njima nema ničega prefinjenog: nikakva ukusa, nikakve misli... Neki putopisac piše, da je od svih azijskih gradova jedino u Arzrumu našao sahat-kulu, ali je sat na njoj bio pokvaren.

Novotarije, koje počinje uvoditi sultan, nisu još doprle do Arzruma. Vojska još nosi svoju slikovitu istočnjačku odjeću. Između Arzruma i Carigrada postoji su-

parništvo kao između Kazana i Moskve. Evo početka satirične poeme, koju je spjevao janjičar Amin-Oglu:

Stambul nevjernici sada slave,
A sutra će ga petom gvozdenom,
Ko zmija spavača, da pridave,
Da odu dalje i da ga ostave.
Spava Stambul ne sluteć svoj slom.

Odreko se Stambul svoga Proroka;
Istinu u njemu drevnog Istoka
Lukavi je Zapad pomračio.
Stambul je, a sve za slasti poroka,
Molitvu i sablju sad izdao.
Ne mari on sad za bojne trube glas.
I vino pije kad molitvi je čas.

Ugasnu u njemu vjere čisti plam,
U njemu žene po grobljima hode,
Na raskršćima babe, prezirući sram,
Muškarce tuđe u harem uvode,
Gdje podmićeni eunuh sniva san.

No nije tako u Arzrumu planinskom,
Drukčiji je posve izgled mu i vid:
Ne zanosimo raskoši se niskom,
Ne crpimo drsko, čašom vinskom,
U vinu razvrat, pijanstvo i stid.

Držimo post, trijeznom strujom hladnom
Gasi žeđ nam svetih voda velik broj,
Gomilom neustrašivom i skladnom
Džigiti naši u sveti hrle boj.
Haremi su naši nepristupni,
Eunusi strogi, nepotkupni,
I mirno tu žene vijek provode svoj.

Stanovao sam u seraskerovoj palači, u sobama, gdje se nalazio harem. Čitav sam dan lutao bezbrojnim hodnicima iz sobe u sobu, s krova na krov, sa stubišta na stubište. Palača je izgledala kao opljačkana; serasker, koji je pretpostavljao, da će morati bježati, izvezao je iz nje sve, što je samo mogao. Divani su bili oguljeni, sagovi skinuti. Kad sam šetao po mjestu, Turci su me pozivali k sebi i pokazivali mi jezik (oni svakog Evropljanina smatraju liječnikom). To mi je dosadilo, i ja sam bio spreman da im na isti način odgovaram. Večeri sam provodio s pametnim i ljubaznim Suhorukovom; zbližavalo nas je srodstvo naših poslova. On mi je pričao o svojim književnim planovima, o svojim povjesničkim istraživanjima, koje je u svoje vrijeme otpočeo s takvim žarom i uspjehom. Skromnost njegovih želja i potreba uistinu je dirljiva. Šteta, ako se ne ispune.

Seraskerova palača predstavljala je sliku, vječno punu života: tamo, gdje je nekad natmureni paša šutke pušio usred svojih žena i vanbračnih sinova, sada je njegov pobjednik primao izvještaje o pobjedama svojih generala, dijelio pašaluke i razgovarao o novim romanima. Paša iz Muša dolazio je grofu Paskeviču, da u njega izmoli mjesto za svoga sinovca. Hodajući palačom, dostojanstveni se Turčin zaustavio u jednoj od soba, progovorio živo nekoliko riječi i zatim pao u zamišljenost: u toj istoj sobi bila je njegovu ocu, na seraskerovu zapovijed, odrubljena glava. Eto pravih istočnjačkih utisaka! Slavni Bej-Bulat, strah i trepet Kavkaza, dolazio je u Arzrum sa dva starješine čerkeskih sela, koja su se bila pobunila za vrijeme posljednjih ratova. Ručali su kod grofa Paskeviča. Bej-Bulat, tridesetpetgodišnji muškarac, niskog je rasta i plećat. Ruski ne govori ili se pretvara, da ne govori. Njegov dolazak u Arzrum veoma me je obradovao: već on mi je

bio jamstvo, da ću bez ikakve opasnosti prijeći gore i Kabardu.

Osman-paša, zarobljen pod Arzrumom i otpremljen u Tiflis zajedno sa seraskerom, molio je grofa Paskeviča zaštitu za svoj harem, koji je ostavljao u Arzrumu. Prvih su dana na harem gotovo zaboravili. Jednom za ručkom, kad se razgovaralo o miru muslimanskog mjesta, zaposjednutog od 10.000 vojnika i u kome se nitko od stanovnika nijednom nije potužio na nasilje vojnika, pade grofu na pamet harem Osman-paše i on naredi g. A[bramoviču], da ode u pašinu kuću i upita njegove žene, jesu li zadovoljne i nije li im tko učinio što nažao. Zamolih dozvolu da pratim g. A[bramoviča]. Otišli smo. G. A[bramovič] uzeo je sa sobom kao tumača ruskog časnika, čija je historija zanimljiva. Kao osamnaestogodišnji mladić pao je u perzijsko zarobljeništvo. Kastrirali su ga i on je više od 20 godina služio kao eunuh u haremu jednoga od šahovih sinova. O svojoj nesreći i o boravku u Perziji pričao je s dirljivom prostodušnošću. U fiziološkom pogledu bile su njegove izjave dragocjene.

Došli smo do Osman-pašine kuće. Uveli su nas u gostinsku sobu, namještenu veoma pristojno, čak i s ukusom — na obojenim su prozorima bili nacrtani natpisi iz Kurana. Jedan od njih učinio mi se veoma zamršen za muslimanski harem: *tebi priliči da zavezuješ i razvezuješ*. Ponudili su nas kavom iz malih šalica, uokvirenih srebrom. Starac s časnom bijelom bradom, otac Osman-pašin, došao je da u ime žena zahvali grofu Paskeviču, ali g. A[bramovič] odlučno reče, da je poslan k ženama Osman-paše i želi ih vidjeti, kako bi se od njih samih uvjerio, da su u odsutnosti supruga sa svime zadovoljne. Jedva je negdašnji perzijski zarobljenik uspio sve to prevesti, kadli starac, u znak negodovanja

pucnu jezikom i reče, da nikako ne može pristati na naš zahtjev, i da će paša, ako poslije svog povratka dozna, da su strani muškarci vidjeli njegove žene, narediti, da se i njemu starcu i svim službenicima harema odrube glave. — Službenici, među kojima nije bilo ni jednog eunuha, potvrdili su starčeve riječi, ali g. A[bramovič] se nije dao pokolebati: »Vi se bojite svoga paše« — reče im on — »a ja svoga seraskera i ne smijem ne poslušati njegovu naredbu.« — Nije bilo druge, već nas povedoše preko vrta, u kome su bila dva presušena vodoskoka. Približavali smo se malome kamenom zdanju. Starac stade između nas i vrata, oprezno ih otvori ne puštajući iz ruke zasun, i mi ugledasmo ženu, pokrivenu od glave do žutih papučica bijelom čadrom. Naš joj tumač ponovi pitanje. Začusmo šušketanje sedamdesetogodišnje starice. G. A[bramovič] je prekide: »To je pašina mati« — reče — »a ja sam poslan k ženama, dovedite mi jednu od njih.«

Svi su bili zgranuti zbog dosjetljivosti đaurove. Starica ode i začas se vrati sa ženom, pokrivenom kao što je bila i sama — ispod njezina pokrivala začu se mlad ugodan glasić. Ona je zahvalila grofu na njegovoj pažnji prema jadnim udovicama i hvalila je ponašanje Rusa. G. A[bramovič] bio je toliko spretan, da se upusti s njom u dalji razgovor. Ja međutim, obziruć se oko sebe, odjednom spazih više samih vrata okrugli prozorčić, a u tom okruglom prozorčiću pet šest okruglih glava s crnim radoznalim očima. Već sam htio obavijestiti A[bramoviča] o svom otkriću, ali glavice zakimaše, namignuše i nekoliko prstića poče mi prijetiti, dajući mi znak da šutim. Ja se pokorih i nikome ništa ne rekoh o svom nalazu. Sve su one bile ugodna lica, ali nije bilo ni jedne ljepotice. Ona, koja je razgovarala kraj vrata s g. A[bramovičem], bila je, po svoj prilici, zapovjednica

harema, čuvar srdaca, ruža ljubavi — bar tako sam je ja sebi zamišljao.

Najzad g. A[bramovič] završi svoje ispitivanje. Vrata se zatvoriše. Lica s prozorčića iščezoše. Mi pregledasmo vrt i kuću i vratismo se izvanredno zadovoljni svojom misijom.

Tako sam vidio harem, što je uspjelo malo kojem Evropljaninu. Eto vam građe za istočnjački roman.

Činilo se, da je rat dovršen. Spremao sam se na povratak. 14. srpnja odoh u pučko kupalište, ali sam se gorko razočarao. Proklinjao sam nečiste plahte, slabu poslugu i dr. Kako je moguće usporediti kupalište arzrumsko s tifliskim!

Vraćajući se u palaču, doznao sam od Konovnicina, koji je stajao na straži, da se u Arzrumu pojavila kuga. Odmah sam sebi u duhu predstavio strahote karantene i još istoga dana odlučih napustiti vojsku. Misao, da je kuga tu, vrlo je neugodna onome, tko na nju nije navikao. U želji, da se riješim tog utiska, odoh u šetnju čaršijom. Zaustavih se pred dućančićem oružarskog majstora i počeh pregledavati nekakav kindžal, kad odjednom osjetih, da me netko udario po ramenu. Okrenuh se: za mojim je leđima stajao prosjak groznog izgleda. Bio je blijed kao smrt, a iz njegovih su crvenih gnojavih očiju tekle suze. Misao o kugi projuri mi opet maštom. Odgurnuh prosjaka s osjećajem neizrecivog gađenja i vratih se kući vrlo nezadovoljan svojom šetnjom.

Ipak je kod mene prevladala radoznalost; sutradan se uputih s liječnikom u tabor, gdje su bili bolesnici od kuge. Nisam silazio s konja i, opreza radi, postavih se tako, da mi je vjetar duhao iza leđa. Iz šatora nam izvedoše bolesnika; bio je neobično blijed i spoticao se kao da je pijan. Drugi bolesnik ležao je u nesvijesti. Kad

sam se nagledao okuženog i obećao nesretniku skoro ozdravljenje, obratih pažnju na dva Turčina, koji su ga vodili ispod ruke, svlačili ga i pipali, kao da kuga nije ništa drugo nego obična hunjavica. Priznajem, da sam se, gledajući toliku ravnodušnost, postidio svoje evropske plašljivosti, i brzo sam se vratio u grad.

Otišao sam 19. srpnja da se oprostim od grofa Paskeviča. Zatekoh ga jako ogorčena. Stigao je tužni izvještaj, da je general Burcov ubijen pod Bajburtom. Bilo je šteta hrabrog Burcova, ali taj događaj mogao je biti sudbonosan i za čitavu našu malobrojnu vojsku, koja je zašla duboko u tuđu zemlju i bila okružena neprijateljski raspoloženim narodima, koji su bili spremni da na glas o prvom našem neuspjehu dignu ustanak. I tako je rat opet počinjao! Grof mi ponudi, da budem očevidac daljih pothvata. Meni se međutim žurilo u Rusiju... Za uspomenu mi je grof poklonio tursku sablju. Čuvam je kao uspomenu na svoje putovanje stopama sjajnog junaka po osvojenim pustinjama Armenije. Istog sam dana otputovao iz Arzruma.

Jahao sam natrag u Tiflis već poznatim mi putem. Mjesta, koja su još nedavno bila živa uslijed prisutnosti vojske od 15.000 ljudi, sada su bila tiha i tužna. Prešao sam Sagan-lu i jedva sam mogao prepoznati mjesto, gdje je stajao naš tabor. U Gumrima sam izdržao trodnevnu karantenu. Opet sam ugledao Bezobdal i ostavio visoravni hladne Armenije, da ih zamijenim tlom vruće Gruzije. U Tiflis sam stigao 1. kolovoza. Tu sam ostao nekoliko dana u ljubaznom i veselom društvu. Nekoliko večeri proveo sam u vrtovima uz zvukove glazbe i gruzinskih pjesama. Onda krenuh dalje. Prijelaz preko planina ostao mi je u sjećanju, zbog toga, što me je blizu stražarnice Kobi noću uhvatila na putu oluja. Ujutro, prolazeći pokraj Kazbeka, ugledao sam neobičan prizor:

bijeli, raskidani oblaci vukli su se preko vrhunca planine, i osamljeni samostan, obasjan zrakama sunca, izgledao je kao da pliva u uzduhu nošen oblacima. Bijesna uvala također mi se javila u svoj svojoj veličanstvenosti: jaruga, koju su napunile vode od nedavnih kiša, nadmašila je svojom divljinom i sam Terek, koji je također strašno derao. Obale bjehu rastrgane; veliko kamenje bilo je maknuto sa svog mjesta i pregrađivalo tok. Mnoštvo Osetinaca popravljalo je cestu. Sretno se prevezoh na drugu stranu. Najzad izađoh iz tijesnog klanca u prostranstvo širokih ravnica Velike Kabarde. U Vladikavkazu nađoh Dorohova i Puščina. Obojica su putovali u kavkaska kupališta, da se liječe od rana zadobivenih u sadašnjim ratnim pohodima. Kod Puščina nađoh na stolu ruske novine. Prvi članak, koji mi je pao u oči, bila je analiza jednog od mojih djela. U njoj su na sve moguće načine ružili mene i moje stihove. Počeh članak čitati naglas. Puščin me zaustavi, tražeći da čitam s više mimike. Treba znati, da je prikaz bio ukrašen uobičajenim domišljatostima naše kritike; to je bio razgovor između crkvenjaka, žene, koja peče proskurice, i korektora štamparije, jedinog lica te male komedije, koje je znalo zdravo da rasuđuje. Puščinov zahtjev učinio mi se tako zabavnim, da je sasvim iščezla zlovolja, koju je u meni izazvalo čitanje novinskog članka, i mi se rashohotasmo od sveg srca.

Takva bješe prva dobrodošlica, kojom me je pozdravila moja draga domovina.

BILJEŠKA O SEKTI JEZIDA

Među mnogobrojnim sektama, koje su ponikle u Mezopotamiji među muslimanima poslije smrti njihova Proroka, nema ni jedne, koja bi bila toliko omrznuta kod svih ostalih, kao što je sekta Jezida. Ime te sekte potječe od šeika Jezida, njezina osnivača i zakletog neprijatelja porodice Ali. Učenje, koje oni ispovijedaju, smjesa je manihejstva, muhamedanstva i vjerovanja starih Perzijanaca. Ono se među njima održava usmenom predajom i prelazi s oca na sina bez pomoći bilo kakvih knjiga, jer njima je zabranjeno da uče čitati i pisati. Ovo pomanjkanje knjiga bez sumnje je uzrok, što muslimanski historičari govore o toj sekti samo uzgred, nazivajući tim imenom ljude ogrezle u bogohuljenju, surove, divlje i bogom proklete, koji su se iznevjerili vjeri svoga Proroka. Uslijed toga nemoguće je o vjerovanju Jezida pribaviti ma kakva točna obavještenja osim onoga, što se i danas može promatrati u njihovoj sredini.

Prvo načelo Jezida jest: osigurati sebi prijateljstvo đavola i mačem u ruci ustajati u njegovu zaštitu. Zato se oni uzdržavaju ne samo od toga da izgovore njegovo ime, nego ne će čak da upotrebe nikakav izraz, koji ih glasovno makar izdaleka podsjeća na ime đavolje. Na primjer, rijeka se u običnom govoru naziva *šat*, ali pošto ova riječ ima neku daleku sličnost s riječju

šejtan, imenom đavola, Jezidi rijeku nazivaju *ave mazen*, t. j. *velika voda*. Turci često psuju đavola upotrebljavajući u tu svrhu riječ *nal*, što znači *proklet*. Jezidi zato brižljivo izbjegavaju sve riječi, koje imaju bilo kakvu sličnost s ovom riječju. Tako, umjesto riječi *nal*, što znači također i *potkovu*, oni govore *sol*, t. j. *potplat konjske cipele*, i riječju *solker*, t. j. *čizmar*, *krpo*, zamjenjuju inače uobičajenu riječ *nalbenda* — što znači *potkivač (kovač)*. Svatko, tko posjećuje mjesta, u kojima žive Jezidi, mora se veoma pažljivo čuvati toga da izgovori riječi *đavao* i *proklet*, a naročito da kaže: *Neka je proklet đavao!* Inače, u protivnom on mnogo riskira da bude zlostavljen, pa čak i ubijen. Kad Jezidi dolaze poslom u turske gradove ne može im se nanijeti teža uvreda nego da se u njihovoj prisutnosti opsuje đavao, a ako Jezidi sretnu u putu i prepoznaju onoga, tko je učinio ovu nesmotrenost, on je izložen velikoj opasnosti da na sebi iskusi njihovu osvetu. Nije se jednom desilo, da su članovi ove sekte, uhapšeni od strane turskih vlasti za nekakav zločin i osuđeni na smrt, radije izabrali ovu kaznu nego ostavljenu im mogućnost da je izbjegnu na taj način, što će opsovati đavola.

U jeziku Jezida nema imena za đavola. U krajnjem slučaju oni ga zovu opisno: *šeik mazen — veliki poglavica*. Oni priznaju sve proroke i sve svece, koje štuju kršćani i imena kojih nose samostani, razasuti po njima susjednim predjelima. Oni vjeruju, da su se svi ovi sveci za vrijeme svoga ovozemaljskog života razlikovali od ostalih ljudi u onoj mjeri, u kojoj je u njima boravio đavao. Osobito snažno, po njihovu mišljenju, on se manifestirao u Mojsiju, Isusu Kristu i Muhamedu. Jednom riječju: oni misle, da bog zapovijeda, ali izvršivanje svojih zapovijedi prepušta vlasti đavola.

Ujutro, čim se sunce počne rađati, oni se bosi bacaju na koljena i — okrenuvši se licem prema toj zvijezdi — mole se, klanjajući se ničice. Da bi izvršili ovaj obred, sklanjaju se od ljudi; čine sve moguće, da ih nitko ne bi vidio pri obavljanju ove dužnosti, od koje sebe pod izvjesnim okolnostima čak i oslobađaju.

Kod njih nema ni postova ni molitava, a da bi opravdali nevršenje ovih vjerskih obreda, oni govore, da ih je šeik Jezid obavio za sve one, koji budu ispovijedali njegovo učenje, i to obavio do samog svršetka svijeta i da je za to dobio pozitivnu potvrdu u svojim objavama ili otkrivenjima; uslijed toga njima je zabranjeno da uče čitati i pisati. Ali ipak svi plemenski glavari i starješine većih sela unajmljuju pismu vične muslimane, da im čitaju i tumače pisma, koja im upućuju turski velmože i paše, i da na ta pisma odgovore. Što se tiče njihovih međusobnih poslova, oni se nikad ne obraćaju na ljude druge vjere; sve svoje naredbe i poruke prenose putem žive riječi, preko ljudi svoje sekte.

Ne imajući molitava, postova niti ikakva prinošenja žrtava, oni nemaju također ni praznika. Ipak se skupljaju desetog dana poslije mlađaka u mjesecu kolovozu u blizini groba šeika Adija. Ovaj skup, na kome se sastaje mnoštvo Jezida iz udaljenih naselja, traje čitav dan i čitavu slijedeću noć. Tokom pet ili šest dana prije i poslije ovog skupa manje karavane riskiraju da budu u ravnicama Mosula i Kurdistana napadnute od ovih hodočasnika, koji uvijek putuju u društvu, njih nekolicina zajedno, i rijetko koja godina prođe, a da ovo hodočašće ne bude povod bilo kakvom žalosnom događaju. Govori se, da i mnogo jezidskih žena — izuzimajući, uostalom, djevojčice, koje još nisu udate — dolazi iz susjednih sela na ovaj skup i da, kad padne

noć, poslije obilatog jela i pića, pogase sve vatre i nitko više ništa ne govori do zore, do trenutka, kad se svi počinju razilaziti. Lako je sebi predstaviti, što se sve dešava u toj šutnji i pod okriljem tame.

Jezidima nije zabranjeno jesti ni jedno jelo osim loćike i tikve. Nikada ne peku kod svojih kuća pšenični hljeb, već jedino ječmeni. Ne znam, koji je tome uzrok.

Kad se zaklinju, služe se onim istim izrazima, kakvi su uobičajeni kod Turaka, kršćana i Židova, ali najjača im je zakletva, kad se netko zakune *barjakom Jezidovim*, t. j. njihovom vjerom.

Ovi sektaši imaju vrlo veliko poštovanje prema kršćanskim samostanima, koji se nalaze u njihovu susjedstvu. Kad posjete samostan, oni se — prije nego uđu u ogradu — izuju pa idući bosi cjelivaju vrata i zidove. Time misle osigurati sebi zaštitu sveca, čije ime nosi samostan. Ako im se desi, da za vrijeme bolesti ugledaju u snu bilo koji samostan, oni i ne čekaju čestito da ozdrave, već odlaze tamo s darovima — s tamjanom, voskom, medom ili nečim drugim. Tamo se zadrže oko četvrt sata i prije odlaska ponovno cjelivaju zidove. Bez ikakva kolebanja ljube u ruku patrijarha ili episkopa — nadstojnika samostana. Što se tiče turskih džamija, Jezidi izbjegavaju da ulaze u njih.

Za svog vjerskog. poglavara Jezidi priznaju šeika onog plemena, kome je povjerena zaštita groba obnovitelja njihove sekte, šeika Adija. Taj se grob nalazi u oblasti kneza od Amadije. Poglavar tog plemena mora se uvijek birati među potomcima šeika Jezida. Njega u tom zvanju potvrđuje knez od Amadije na zahtjev Jezida, pošto sam šeik kneza prethodno daruje s nekoliko kesa novaca. Poštovanje, koje ovi sektaši gaje prema svome duhovnom vođi, tako je silno, da

oni smatraju velikom srećom ako dobiju jednu od njegovih iznošenih košulja, da od nje sebi sašiju mrtvačku košulju: oni vjeruju, da im to osigurava bolje mjesto na onome svijetu. Neki plaćaju i do 40 pijastera za sličnu relikviju, pa ako im ne pođe za rukom da dobiju cijelu košulju, zadovoljavaju se i njenim djelićem. Katkad šeik sam šalje na dar jednu od svojih košulja. Jezidi kriomice otpremaju svome vrhovnom vođi dio od svakog ugrabljenog plijena, ne bi li mu nadoknadili rashode, pričinjene gostoprimstvom, koje on ukazuje članovima svoje sekte.

Poglavica Jezida drži stalno kod sebe drugu osobu, koju oni nazivaju *koček*, i bez čijeg savjeta on ništa ne poduzima. Koček se smatra proročištem vođe, jer on ima prednost, da mu se đavao neposredno objavljuje. Zato, ako Jezid želi saznati, treba li da obavi neki važan posao, on odlazi kočeku i pita ga za savjet, koji je — uostalom — nemoguće dobiti bez izvjesnog novčanog dara. Prije negoli će odgovoriti na pitanje, koček — da bi pridao više značenja svome odgovoru — liježe na zemlju, ispruživši se svom dužinom, i pokrivši se pada u san ili se pretvara da je usnuo, poslije čega govori, da mu je objavljeno ovo ili ono rješenje. Ponekad on traži rok od dvije-tri noći da odgovori na pitanje. Slijedeći primjer neka pokaže, koliko je veliko povjerenje u njegove objave. Još prije 40 godina nosile su žene Jezida, baš onako kao i arapske žene — samo da bi uštedjele na sapunu — plave košulje, bojene indigom. Jednog jutra, kad su ga najmanje očekivali, pojavio se koček kod poglavice sekte i izjavio, da je prošle noći imao slijedeće otkrivenje: plava boja je boja đavolog proricanja i mrska đavolu. To je bilo dovoljno, da se odmah u sva plemena preko skoroteča razašalje zapovijed: — izagnati odonud plavu boju,

odbaciti svu odjeću te boje i zamijeniti je bijelom. Ova je zapovijed bila izvršena takvom točnošću, da kad bi danas Jezid, zatekavši se na konaku kod Turčina ili kršćanina, dobio pokrivač plave boje, on bi radije spavao samo u svom odijelu nego da upotrebi taj pokrivač, pa bilo to i u najhladnije doba godine.

Jezidima je zabranjeno da potkresuju brkove, oni ih moraju pustiti da prirodno rastu. Zato među njima ima takvih, kod kojih se usta jedva vide.

Ova sekta ima i svoje satrape, koji su u predjelu Alepa poznati pod imenom *fakiran.* U narodu ih nazivaju *karabašama,* zato što na glavi nose crnu kapu s vrpcama iste boje. Njihovi ogrtači ili *aba* također su crne boje, ali donje im je rublje bijelo. Satrapa ima vrlo malo. Ma gdje se oni pojavili, ljube ih u ruku i dočekuju kao poslanike blagoslova i vjesnike dobre sreće. Kad ih pozovu bolesniku, oni mu stavljaju ruke na vrat i ramena i dobivaju dobru nagradu za svoj trud. Ako su pozvani radi toga, da pokojniku osiguraju blaženstvo na onom svijetu, oni ga, prije oblačenja leša, uspravljaju na noge i lako dodiruju njegov vrat i ramena. Zatim ga udaraju dlanom desne ruke i u isto vrijeme govore mu na kurdskom: *Ara béhešt,* što znači: Idi u raj. Za ovaj obred skupo im se plaća; skromnom nagradom oni se ne zadovoljavaju.

Jezidi vjeruju, da duše umrlih odlaze na mjesto počinka, gdje se naslađuju blaženstvom u većem ili manjem stupnju, već kako je tko zaslužio, i da one ponekad, javljajući se u snu rođacima i prijateljima, daju ovima znati o svojim željama. To vjerovanje isto je kao Turaka. Oni su uvjereni također, da će na dan strašnog suda prodrijeti u raj s oružjem u rukama.

Jezidi se dijele na nekoliko narodnosti ili plemena, koja ne zavise jedno od drugoga. Svjetovna vlast

vrhovnog vođe njihove sekte rasprostire se samo na njegovo pleme. Ali ipak, kad se nekoliko plemena međusobno zavade, njegova je dužnost preuzeti posredničku ulogu da ih izmiri. I rijetkokada upotrijebljeni napori ostanu bez uspjeha. Neka njihova plemena žive na posjedima kneza od Đulemerka, druga na zemlji kneza od Džezireha, treća u planinama podčinjenim Diarbekiru, a četvrta se nalaze u vlasti kneza od Amadije. Među posljednjima nalazi se i najotmjenije od svih plemena, poznato pod imenom *šeikan; šeik* tog plemena, koga oni zovu mir, t. j. gospodar, vrhovni je vjerski poglavica Jezida i čuvar groba šeika Adija. Starješine selâ, koja zaprema to pleme, potječu svi iz iste porodice i mogli bi jedan drugome osporavati prvenstvo u slučaju bilo kakve nesuglasice. Ali najmoćnije i najgroznije od svih plemena je pleme, koje živi na planini Sindžar, između Mosula i rijeke Habur. Ono je podijeljeno među dva šeika, od kojih jedan upravlja istočnim, a drugi južnim dijelom. Planina Sindžar obiluje svakovrsnim plodovima i teško je pristupačna, a pleme, koje nju naseljava, može dići na noge više od šest tisuća strijelaca, da i ne računamo konjanike naoružane kopljem. Ne prođe ni jedna godina, a da to pleme ne opljačka koju veću karavanu. Jezidi s te planine izdržali su nekoliko ratova protiv paša iz Mosula i Bagdada. U takvim slučajevima, poslije velikog krvoprolića s jedne i druge strane, sve se najzad smiruje novcem. Ti Jezidi svuda ugone strah u kosti svojom surovošću: kad oni krenu u naoružano razbojništvo, ne ograničavaju se na to, da opljačkaju one, koji im dopadnu šaka, već ih sve odreda poubijaju; ako se među ovim nevoljnicima nađe koji *šerif,* potomak Muhamedov ili muslimanski učenjak, oni ga

ubijaju na osobito okrutan način i s posebnim zadovoljstvom, pretpostavljajući, da time stječu veliku zaslugu.

Sultan trpi Jezide u svojoj državi, jer — prema mišljenju muslimanskih učenjaka — treba za pravovjernoga priznati svakog onog, tko ispovijeda osnovne dogme: *Nema boga do boga — i Muhamed mu je prorok,* pa makar se on inače ne pridržavao ni jednog od ostalih propisa muslimanske vjere.

S druge strane, kurdski knezovi trpe Jezide zbog svoje lične koristi. Oni čak nastoje i privući na područja, kojima vladaju, po mogućnosti što više plemena ovog naroda, jer se Jezidi odlikuju prokušanom hrabrošću, oni su dobri vojnici, kako pješke, tako i na konjima, i vrlo su pogodni za svaki smioni pothvat i za noćnu pljačku u selima i zaseocima; eto zbog čega se ti knezovi koriste njima s velikom prednosti za sebe, kako radi umirivanja nepokornih muslimanskih plemena sa svog područja, tako i radi borbe protiv drugih knezova, s kojima su u ratnom stanju. Uostalom, muslimani su tvrdo uvjereni, da svatko, tko pogine od ruku pristaša te sekte, umire mučeničkom smrću. Zato knez od Amadije stalno drži kod sebe krvnika iz redova Jezida radi izvršavanja smrtnih osuda nad Turcima. Jezidi gaje isto mišljenje o Turcima, i u tom pogledu među njima vlada uzajamnost: ubije li Turčin Jezida, učinio je postupak veoma ugodan bogu, a ako Jezid ubije Turčina, učinio je djelo veoma dostojno u očima *velikog šeika (poglavice),* t. j. đavola. Pošto proboravi nekoliko godina u službi kod kneza od Amadije, njegov krvnik napušta svoju dužnost, da bi svome nasljedniku također ostavio mogućnost da zasluži blagonaklonost đavolovu. I ma gdje se pojavio krvnik, kad napusti ovu svoju dužnost, Jezidi ga svuda susreću s poštovanjem i ljube

ga u ruku, posvećenu turskom krvlju. Nasuprot tome, Perzijanci i svi ostali muslimani, koji pripadaju sekti Ali, ne trpe Jezide u svojim predjelima; njima je štoviše zabranjeno da u svojoj sredini ostavljaju pristaše te sekte u životu.

Za vrijeme rata s Jezidima Turcima je dopušteno odvoditi u ropstvo njihove žene i djecu i zadržati ih bilo kod sebe radi vlastite upotrebe, bilo pak prodati ih. Jezidi, koji nemaju te dozvole u odnosu spram Turaka, ubijaju sve. Ako Jezid želi da se poturči, dovoljno mu je, umjesto svakog ispovijedanja vjere, da opsuje đavola i da zatim mirno prione na učenje molitava prema turskom običaju, jer i kod Jezida muška djeca bivaju obrezana osmog dana poslije rođenja.

Svi Jezidi govore kurdskim jezikom, ali mnogi od njih znaju turski ili arapski, jer često dolaze u dodir s ljudima, koji govore tim jezicima, a također i zbog toga, što nalaze, da je korisnije i sigurnije da svoje poslove obavljaju bez pomoći tumača.

Nema sumnje, da kod Jezida postoji još dosta drugih zabluda i praznovjerica, ali budući da kod njih nema nikakvih knjiga, ove, koje opisah, jedine su, o kojima mi je pošlo za rukom pribaviti podatke. Osim toga mnogo toga kod njih podvrgnuto je promjenama, do kojih dolazi uslijed t. zv. »otkrivenja« njihova kočeka, što još više otežava temeljito proučavanje njihova vjerovanja.

RJEČNIK, PRIMJEDBE I PRIJEVODI STRANIH TEKSTOVA

Str. 7. Fontanier (1796—1857) izdao je 1834. u Parizu knjigu *»Voyages en Orient, entrepris par ordre du Gouvernement Français de 1830 à 1833 an. Deuxième voyage en Anatolie«.* (Putovanja na Istok, poduzeta po nalogu francuske vlade u godinama 1830—1833. Drugo putovanje u Anatoliju).

Str. 7. »Pjesnik obdaren bogatom maštom nije u tako slavnim događajima, kojima bješe svjedok, našao gradiva za poemu, već za satiru«.

Str. 7. »Među starješinama, koji su zapovijedali njome (vojskom kneza Paskeviča), odlikovali su se generali Muravjov... gruzinski knez Čičevadze... armenski knez Bebutov... knez Potemkin, general Rajevski i, naposljetku, g. Puškin... koji je napustio prijestolnicu, da bi opjevao junačka djela svojih zemljaka.

Str. 9. Slikar Dou, vjerojatno Holanđanin, portretirao generala A. P. Jermolova. Njegov se rad nalazio u galerijama rata iz 1812. u Zimskom dvorcu. Jermolova zamijenio 1827. u zapovjedništvu *I. F. Paskevič* (1782—1856), koji je 1826. bio poslan na Kavkaz u rat protiv Perzijanaca. Uspješno je vodio 1828—1829 rat protiv Turaka, postao general-feldmaršal i dobio plemićki predikat »grof Erivanski«.

Str. 10. Grof F. I. Tolstoj (1782—1846), po nadimku »Amerikanac«. U godinama 1828. i 1829. bili su Puškin i F. Tolstoj u prijateljskim odnosima, pa je Puškin preko njega i zaprosio ruku svoje kasnije žene Natalije Gončarove.

Str. 10. *Con amore* = S oduševljenjem

Str. 11. *kibitka* = nomadski šator

Str. 11. V. A. Musin-Puškin (1798—1854). Bio je član »Sjevernog društva«. Poslije ratova u godini 1826. bio je zadržan u tvrđavnom zatvoru, ali pošto je bio malo umiješan u aferu dekabrista, dobio je razmjerno blagu kaznu: bio je iz garde premješten u armijski Petrovski puk. Na Kavkaz je putovao sa E. K. Šernvalom (usp. primjedbu uz str. 17.).

Str. 11. U izdanjima u carskoj Rusiji bila je ispuštena čitava rečenica: »... po sočnim pašnjacima ...«, jer su stihovi u njoj citat iz jedne pjesme obješenog dekabrista Riljejeva.

Str. 11. A. O. Orlovski (1777—1832), slikar poznat po svojim slikama s motivima iz vojničkog života. Puškin ga je cijenio samo kao dobrog crtača.

Str. 12. O Gruzinskoj vojničkoj cesti pisao je kod Hrvata Ivan Hoić u svojim »Slikama iz općeg zemljopisa«.

Str. 13. *arba* = tatarska kola na dva visoka drvena točka.

Str. 13. *burka* = kozački nepromočivi plašt (ogrtač). Nosio ga je i Puškin na svome putovanju u Arzrum.

Str. 13. Grof I. V. Gudovič (1741—1820) bio je u godinama 1806—1809 zapovjednik gruzinske i dagestanske vojske.

Str. 14. *aul* = kavkasko gorštačko selo, zaselak, prilijepljeno obično uza strme stijene, kao lastavičje gnijezdo.

Str. 14. *mula* = muslimanski svećenik, vjeroučitelj.

Str. 14. »Čerkezi nas mrze« ... — osuda ruske politike, koja je silom pokoravala i uništavala kavkaska gorska plemena. Rusi su domorocima ugrabili plodne gorske kose i pašnjake i potiskivali ih u planine, da ih što lakše pokore ili unište.

Str. 15. *Mansur*, prvi, koji je dao borbi kavkaskih plemena protiv Rusa vjerski značaj, bio je zarobljen i zatvoren u tvrđavi Šliselburg kod Petrograda (ne u Solovjeckom manastiru, kako omaškom veli Puškin), pa je tamo i umro.

Str. 16. *... like a warrior ...* (ležao je zavijen u svoj bojni plašt poput ratnika, koji se odmara), citat iz pjesme »Pogreb sir Johna Moora« irskog pjesnika Ch. Wolfa (1791—1823).

Str. 16. *čadra* = feredža, pokrivač, kojim ortodoksne muslimanke prekrivaju lice.

Str. 17. Grof E. K. Šernval-Valen (1809—1890), brat Emilije Šernval, koja se 1828. udala za V. A. Musina-Puškina. Bio je oficir generalnog štaba kod Paskeviča.

Str. 17. *Imatra* = čuveni brzaci u finskoj rijeci Vuoksen, blizu jezera Salma. Danas je tamo podignuta velika hidrocentrala.

Str. 17. *»rijeci, što huči na Sjeveru«* ... uzeto iz Deržavinove ode »Vodopad«, gdje se govori o vodopadu Kivač na rijeci Suni:

О ты, о водопадов мать!
Река на Севере гремяща!

(O ti, majko slapova,
Rijeko, što hučiš na Sjeveru).

Str. 17. Knez Bekovič-Čerkaski, podrijetlom Kavkazac, bio je tada zapovjednik brigade.

Str. 17. *saklja* = kućica kavkaskih gorštaka

Str. 17. *burdjuk* (od azerbejdžanskog burduk) = životinjski mijeh za vino i druge tekućine.

Str. 17. Citat iz trećeg pjevanja »Ilijade«.

Str. 17. »Kavkaski zarobljenik«, Puškinovo mladenačko djelo, prviput objavljeno 1822.

Str. 18. Puškinov prijatelj P. V. Šeremetev (1799—1837) službovao je u ruskoj ambasadi u Parizu.

Str. 18. »Ovdje je tako usko, tako usko ...«. Puškin tu citira knjigu anon. pisca »Bilješke za vrijeme putovanja na Kavkaz i u Gruziju 1827. godine«, koja je izišla 1829.

Str. 18. Rembrandt (1606—1669) je naslikao Ganimeda kao malenog dječaka, koji od straha — kad ga orao za košuljicu nosi uvis — mokri.

Str. 18. Na Plinija se Puškin poziva prema knjizi grofa I. Potockog »Putovanje u stepama Astrahana i Kavkaza« (na francuskom, II. dio, Pariz 1829). O predaji u vezi s caricom Darijom čitao je Puškin u putopisu franc. publicista Gambe (Voyage dans la Russie méridionale« ... II. dio, Pariz 1826). Naziv rijeke Diriodoris je, očigledno, pogrešan: latinske riječi »diri odoris« znače »gadnog mirisa«.

Str. 19. Grof I. O. Potocki (1761—1815) bio je putopisac i pisac-historičar. Napisao je dva romana iz španjolskog života (na francuskom): »Avodoro« (1813) i »Deset dana života Alfonza van Vordena« (1814).

Str. 19. Knez Kazbek — po svoj prilici N. G. Kazbek, iz porodice gruzinskih vladajućih knezova naselja Stefan-Cminde.

Str. 19. *Čihir* = kavkasko crno vino.

Str. 19. Uzeto iz pesme D. Davidova »Polusoldat« (1826):

С Кавказа глаз не сводит он,
Где подпирает небосклон
Казбека груда снеговая.

Str. 21. N. G. Ogarev bio je komandir pionirske čete u min. saobraćaja.

Str. 22. Horzev-Mirza, perzijski prijestolonasljednik i šahov unuk, vodio je izvanrednu misiju, koja je 1829. putovala u Petrograd na Paskevičev zahtjev, da se tamo opravda zbog izgreda u Teheranu, kojom prilikom je bio ubijen i ruski poslanik, pjesnik Gribojedov, i drugi članovi poslanstva. U toj

se misiji nalazio i perzijski dvorski pjesnik *Fazil-han*, koji je posljednje godine svog života proživio u Tiflisu (Tbilisi), gdje je 1852. i umro.

Str. 23. *Abaz* = stari gruzinski novac, vrijedio 20 kopejki.

Str. 23. »Gradonačelnik, stari oficir gruzinskog podrijetla« bio je policajmajstor R. S. Jagulov.

Str. 23. *de la liberté grande* = za toliku (tako veliku) slobodu.

Str. 26. ... *»ljupko gruzinsko djevojče*
s jarkim rumenilom i svježim žarenjem,
kakvo se vidi na licima djevojaka njene zemlje
kad razgrijane izlaze iz tifliskih toplih izvora«
(Iz poeme »Lalla Rookh« irskog pjesnika Th. Moora).

Str. 26. »i uvijek je dobro«, »sve je u redu«.

Str. 27. Puškin misli na N. N. Rajevskog mlađeg, koji je u ono vrijeme komandirao Kombiniranom konjičkom brigadom, u čiji su sastav ulazili Kombinirani ulanski puk i Nižegorodski dragunski puk.

Str. 27. P. S. Sankovski (1798—1832), novinar, bio je prvi urednik »Tifliskog vjesnika«, koji je osnovan godine 1828. i izlazio na tri jezika: na ruskom, gruzinskom i perzijskom.

Str. 27. Knez P. A. Cicijanov (1754—1806) bio je vrhovni komandant u Gruziji, predstavnik ruske osvajačke politike na Kavkazu.

Str. 27. *lezginka* = gruzinski narodni ples.

Str. 28. To je romanca gruzinskog pjesnika Dimitrija Tumanišvilija (umro 1821) pod naslovom »Jesenja pjesma«, koja je u vrijeme Puškinova boravka bila popularna u Tiflisu. U Puškinovim papirima sačuvan je original i prijevod, koji je sačinila osoba, koja je slabo znala ruski. Puškin je taj prijevod obradio, odbacio je dvije kitice (treću i šestu), a dvije (četvrtu i petu) sjedinio u jednu.

Str. 28. George Clarence (1449—1478), brat engleskog kralja Eduarda, koji ga je osudio na smrt, ali mu je ostavio, da sam bira način kazne. Zaželio je, da ga udave u buretu malage.

Str. 28. Puškin pogrešno piše naziv Tiflisa. Treba Tbilis-Kalak! On se služio knjigom Guldenšteta »Geografski i statistički opis Gruzije i Kavkaza« (1809), gdje se na str. 181. nalazi štamparska greška, koju ponavlja i Puškin.

Str. 28. Grof N. A. Samojlov (umro 1842), oficir Preobraženskog puka i ađutant generala Jermolova, bio je bratanac N. N. Rajevskog .

Str. 29. General N. M. Sipjagin (1785—1828) bio je od 1827. vojni gubernator Tiflisa. Po mišljenju nekih umro baš zato, što su mu davali prevelike doze žive.

Str. 29. General S. S. Strekalov (1782—1856) bio je tifliski vojni gubernator od 1828—1831.

Str. 31. Tvrđava Gergeri leži pred Bezobdalom, dakle još u Gruziji. Puškin se ovdje vara, jer je pisao po sjećanju. Selo Gergeri zove se sada Puškino, a sedlo Bezobdal (2036 m), ili Bzovdal, kako ga nazivaju Gruzini, sada se naziva Puškinovo sedlo.

Str. 31. »Vi ne poznajete te ljude: vidjet ćete, da će još doći do noža«.

Str. 33. Gribojedov se oženio Ninom, kćerkom velikog gruzinskog pjesnika Čavčavadzea.

Str. 33. N. A. Buturlin (1801—1867), ađutant ministra vojske grofa A. I. Černiševa. Kad se vratio iz vojske, u kolovozu 1829., iznio je poznatu optužbu protiv N. N. Rajevskog zato, što je ovaj ručao s degradiranim dekabristima: Z. Černiševom (ministrovim bratom), Vorceljem i drugima.

Str. 34. *bašlik* = kapuljača od devine dlake.

Str. 35. Puškinova omaška: iz Gumrâ se ne vidi Ararat nego Alagez. Omaška je nastala po svoj prilici otud, što su Puškinu rekli armensko ime ove gore. — Aragac. Prema biblijskoj predaji, vrh Ararata jedino je virio iz vode za vrijeme općeg potopa i na njemu je pristao Noa sa svojom arkom.

Str. 36. Karavan-saraj = prenoćište za pratioce karavana i njihovu stoku.

Str. 38. Poslanica Kalmikinji = pjesma »Kalmikinji«, koju je Puškin napisao na ovom putovanju i objavio 1830.

Str. 39. General I. G. Burcóv (1794—1829), znanac Puškinov još iz licejskih dana, kad su neki učenici liceja (Deljvig, Kjuhelbeker) posjećivali politički kružok, koji je organizirao Burcov. Dekabrist, odležao godinu dana (1826—1827) u tvrđavi i bio prekomandiran na Kavkaz. Bio je oficir u Paskevičevu štabu, jedan od glavnih komandanata u ratu protiv Turaka.

Str. 39. V. D. Volhovski (1798—1841), Puškinov drug iz liceja. Dekabrist, i kao takav 1826. premješten na Kavkaz, gdje je zauzimao odgovorno mjesto u Paskevičevu štabu.

Str. 39. Mihajlo J. Puščin (1800—1869), brat Puškinova druga iz liceja, dekabrist. Bio je degradiran na običnog vojnika

i poslan na Kavkaz. Kad je Puškin stigao u kavkasku armiju, bio je ponovno promaknut u čin poručnika i služio u inženjeriji.

Str. 40. Citat iz Horacijevih »Oda« (knj. II, oda 14): »O jao, Postume, Postume, kako brzo lete prolazne godine«.

Str. 40. »Ni armenska zemlja, prijatelju Valgije, nije čitave godine pokrivena nepokretnim ledom« (Iz Horacija: Oda Rufu Valgiju — knj. II oda 9).

Str. 41. N. N. Semičev (1792—1830), dekabrist. Poslije polugodišnjeg zatvora bio je poslan na Kavkaz kao kapetan Nižegorodskog dragunskog puka, za hrabrost dobio čin majora i postao komandir eskadrona. Umro od kolere.

Str. 41. *lava* = kozački ratni stroj u napadu (jurišu). U opisanom okršaju učestvovao je i sam pjesnik, odlikovavši se velikom ličnom hrabrošću.

Str. 41. Osten-Sacken, kapetan I. klase Nižegorodskog dragunskog puka, brat načelnika štaba Zasebnog kavkaskog korpusa.

Str. 42. *šašlik* = vrsta ražnjića od ovnujskog mesa. Kavkaski specijalitet.

Str. 43. General N. N. Muravjov (1794—1866), u ono vrijeme neposredni starješina N. N. Rajevskog. Muravjov je, kao i Rajevski i Osten-Sacken, spadao u red onih oficira, prema kojima se Paskevič odnosio neprijateljski. Tužakao ih je, između ostalog i zato, da protežiraju dekabriste, koji služe u Kavkaskoj armiji. Uskoro su svi oni bili prisiljeni napustiti vojnu službu.

Str. 43. *delibaša* = zapovjednik lake konjice kod Turaka (tur. deli = lud, hrabar, srčan smion; baš = glava, starješina).

Str. 44. Pukovnik O. I. Simonič (umro 1850), komandant Gruzinskog grenadirskog puka, Austrijanac (podrijetlom Jugoslaven?) zarobljen od Rusa u ratu protiv Napoleona, stupio poslije u rusku vojsku i postao grof i istaknut zapovjednik u ratu na Jugu.

Str. 45. Salvatore Rosa (1615—1673), talijanski slikar napuljske škole, najveći talijanski slikar predjela i bitaka.

Str. 45. *serasker* (seraskir) = vojni zapovjednik.

Str. 46. »Jeste li umorni od jučer? — Još malo, gospodine grofe. — Žao mi vas je, jer ćemo napraviti još jedan marš da stignemo pašu, a potom će trebati goniti neprijatelja još kojih trideset vrsta«.

Str. 47. Pukovnik P. R. Anrep (umro 1830), komandant Kombiniranog ulanskog puka. Smatrali su ga Paskevičevim doušnikom. Patio je od nastupa ludila. Početkom 1830., za vrijeme jednoga od takvih nastupa, zalutao je u močvaru i tamo umro.

Str. 48. »Bio je muškarac, s dojkama poput žene, imao je nerazvijene mošnje i malen, dječji spolni ud. Upitasmo ga, da nije možda škopljen. »Bog me je — odgovori on — uškopio«.

Str. 50. *sežanj* (saženj) = stara ruska mjera za dužinu, koja se upotrebljavala sve do uvođenja metarskog sistema. Mjeri 2,134 metra.

Str. 50. Ime rječice *Murc* pisano je u nekim izdanjima *Murg*.

Str. 51. M. V. Juzefovič (1802—1889), pjesnik i arheolog, adutant Rajevskog (štab-rotmistr = konj. kapetan II. klase), bio u turskom ratu ranjen prilikom zauzimanja Ahalcika. Napisao i 1830. objavio uspomene na susrete s Puškinom u ratu 1829.

Str. 51. »Vidite li kakvi su Turci, nikada im nije vjerovati!«

Str. 51. *topči-paša* = zapovjednik artiljerije u turskoj vojsci.

Str. 54. Hadži-Baba je lice iz engleskog romana »Pustolovine Hadži-Babe Ispahanskog« od Uornera (1824), koji je u cijelosti preveden na ruski (O. Senkovski) 1830. Puškin misli na epizodu iz 7. glave III. dijela ruskog prijevoda. Perzijski poslanik, kod koga je Hadži-Baba bio sekretar, prolazeći kroz Arzrum, uhvatio je u krađi jednog teklića. Poslanik je naredio, da mu se odrežu uši, ne mareći za proteste arzrumskog beglerbega. Međutim sluge obmanuše poslanika, jer su mu mjesto teklićevih ušiju donijeli dva komadića kozletine.

Str. 54. J. Pittonde Tournefort (1656—1708), francuski putnik i botaničar, autor knjige »Izvještaj o putovanju na Istok«, u kojoj je opisao kavkaske zemlje. Puškin citira XVIII. pismo iz te knjige.

Str. 55. Iz vremena Gottfriedovih = iz vremena križarskih vojni.

Str. 56. *Amin-Oglu* je izmišljeno ime. Pjesma je Puškinova. Prema napomeni uz III. izdanje (Moskva 1887, Suvorin), u prvobitnom rukopisu ove pjesme, koji potječe iz 1830., ima varijanata.

Str. 57. V. D. Suhorukov (1795—1841), poručnik gardijskog kozačkog puka. Prikupljao je materijal za povijest donskih kozaka. Zbog svojih veza s dekabrističkom aferom bio je isključen iz garde i upućen na Kavkaz, a bogati historijski materijal, koji je prikupio, bio mu je oduzet, i njemu nije pošlo za rukom da ga dobije natrag. Za vrijeme rata 1829. Suhorukov je prikupljao materijal o historiji ovog rata, ali i on mu je bio oduzet 1830.

Str. 57. Paša iz Muša = Ibrahim-beg, stric Emin-paše, bivšeg paše vilajeta u gradu Muš. Dio vilajeta osvojila je ruska vojska, i Ibrahim-beg je nastojao, da ga Paskevič imenuje pašom umjesto njegova sinovca, koji je pobjegao s turskom vojskom.

Str. 57. *Bej-Bulat* — Tajmazov, stajao je 1825. na čelu pobunjenih gorštačkih plemena na sjevernom Kavkazu. Godine 1829. prešao je na stranu Rusa i javio se, zajedno sa svojim odredom, u štab Paskeviča.

Str. 58. Pod slovom A. obično su pretpostavljali konjičkog kapetana II. klase Abramoviča (nagađanje E. G. Vajdenbauma). No u to vrijeme Abramovič nije bio u Paskevičevu štabu, gdje je bilo više oficira, čija su prezimena počinjala sa A, ali nema podataka, tko je od njih bio poslan u harem Osman-paše.

Str. 60. P. P. Konovnicin (1802—1830), dekabrist. Bio je degradiran na običnog vojnika i poslan najprije u garnizon u Semipalatinsku, a poslije na Kavkaz. U ožujku 1828. ponovno promaknut u čin zastavnika.

Str. 62. R. I. Dorohov (umro 1852) bio je 1820. degradiran na običnog vojnika zbog »sieldžijstva« i dvoboja i služio je u Nižegorodskom dragunskom puku. Za hrabrost je bio 1829. promaknut u čin zastavnika.

Str. 62. ...»Počeh članak čitati naglas«... Puškin misli na prikaz Nadeždina u »Vjestniku Evropi« o njegovoj »Poltavi«, napisan u obliku dramskog prizora (1829.).

Str. 63. Dodatak pod naslovom »Bilješka o sekti Jezida« pripremio je Puškin za posebno izdanje svog »Putovanja u Arzrum«, koje je bilo planirano za godinu 1835., ali do kojeg nije došlo. U časopisu »Savremenik« (Современник) ova bilješka nije objavljena. Bilješku je napisao misionar Mauricije Garzoni i ona je, u prijevodu poznatog francuskog orijentalista Sylvestra de Sassyja, bila priložena knjizi J. J. Rousseaua »Opis Bagdadskog pašaluka« (1809), odakle ju je Puškin i uzajmio.

F. M.

PUŠKIN I NJEGOV JEDINI PUTOPIS

Jedini putopis Puškinov — *Putovanje u Arzrum za vrijeme rata 1829.* ima prilično zanimljivu historiju postanka.

Naime, već 1828., kad je Rusija zaratila na Tursku, molio je Puškin dozvolu, da smije otići u vojsku i s njom na bojište, ali mu je molba bila odbijena. Kad je iduće, 1829. godine, zaprosio ruku svoje potonje žene Natalije Gončarove i dobio najprije uljudno-neodređen odgovor, pobjegao je na svoju ruku iz Petrograda prema jugu, i preko Moskve, Kaluge, Beleva, Orela, Novočerkaska i Vladikavkaza (sada: Dzaudžikau) dospio najprije u Gruziju, u Tiflis (Tbilisi), a otud je poslije kraćeg zadržavanja krenuo preko rusko-turske granice u Armeniju i polovinom lipnja 1829. dostigao iza Karsa vojsku kneza Paskeviča, koja je vodila operacije na armenskom bojištu i napredovala u unutrašnjost Turske, u pravcu Arzruma. Pjesnik je ovo putovanje poduzeo s namjerom da se sastane s mnogim dekabristima i politički osumnjičenim osobama (mahom svojim starim prijateljima), koje su — po kazni — premjestili u Paskevičevu vojsku i poslali na frontu. Na jugu je tada služio i pjesnikov rođeni brat. Knez Paskevič primio ga je u vojsku, i pjesnik je — kao jedini civil u toj vojsci (vojnici su ga nazivali »dragunskim popom«) — učestvovao u ratnom pohodu protiv Turaka, od Karsa sve do Arzruma. Aktivno je učestvovao u nekim bitkama i okršajima i bio očevidac zauzimanja Arzruma, u kome se zadržao neko vrijeme, sve dok u gradu nije izbila kuga, a onda se vratio najprije na Kavkaz, a poslije — krajem rujna 1829. — u Rusiju.

Pod utiscima s tog putovanja Puškin je napisao nekoliko pjesama (Kalmikinji, Kavkaz, Na humcima Gruzije, Delibaš) i 1830. objavio u 6. broju Delvigovih »Književnih novina« odlomak iz svojih putnih bilježaka pod naslovom *Gruzinska vojnička cesta*, ali vojničkim pobjedama ruskog oružja nije posvetio ni jednog stiha. On je o tome šutio i onda, kad je službena ruska štampa počela napadati »pjesnike«, koji šute o ruskim pobjedama nad Turcima.

Morao je doći istom poticaj iz tuđine, da Puškin — po svoj prilici u toku godine 1835. (u rukopisu je »Predgovor« datiran datumom 3. travnja 1835.) — završi i 1836. u 1. svesku svog časopisa »Savremenik« (Современник) objavi svoje *Putovanje u Arzrum*. Naime, 1834. izdao je francuski diplomatski predstavnik na Istoku i publicist Victor Fontanier svoju knjigu *Voyages en Orient entrepris par ordre du Gouvernement Français«*, koju Puškin spominje u predgovoru svog *Putovanja*, gdje ujedno iznosi razloge, koji su ga ponukali da objavi svoj putopis; za izradu tog putopisa osim svojih putnih bilježaka upotrebio je i razne knjige, koje govore o krajevima, kojima je na ovom putovanju prošao. Iako se u spomenutom »Predgovoru« ogradio od Fontanierove klevetničke tvrdnje, da je o ratu 1829. godine napisao satiru, ipak ni u *Putovanju* nema nikakva hvalospjeva ruskom oružju i samome Paskeviču. Pričanje Puškinovo je uzdržano, trijezno i realistički vjerno.

Putovanje je divan primjer umjetničke proze Puškinove, njegova proznog jezika, koji zadivljuje svojom sažetošću, jednostavnošću i jasnoćom. Ovaj je putopis i danas, poslije više od 100 godina, interesantan zbog lijepih opisa prirode i prirodnih pojava, zbog zanimljivih opažanja o životu, običajima i psihologiji naroda i ljudi, s kojima je Puškin u toku svog putovanja dolazio u vezu. On je zanimljiv i kao prilog za bolje razumijevanje Puškina kao čovjeka i pjesnika, jer se u njemu — kao u ogledalu — može sagledati krug Puškinovih interesa, njegova lektira, odnos prema ljudima, njegovi pogledi na misiju pjesnika, njegov smisao za humor, ali istodobno i duboko suosjećanje s ljudima i njihovim patnjama — ukratko: njegova široka kultura srca i duha. Uzmite na pr. samo njegov opis susreta s mrtvim tijelom Gribojedova i one retke, koji slijede neposredno iza toga. Nikakvo čudo, što je to mjesto nadahnulo slikara P. P. Sokolova-Skalju, da 1932. stvori svoju sliku, koja izražajnim sredstvima slikarske tehnike fiksira ovaj susret.

Putovanje u Arzrum bilo je i filmovano, a ulogu Puškina u tom filmu igrao je poznati recitator Dmitrij Žuravljov.

Na hrvatski ili srpski jezik *Putovanje* dosad, bar koliko je nama poznato, nije bilo prevedeno. I Slovenci su prvi prijevod dobili tek 1951. u III. knjizi *Izabranih djela A. S.Puškina u šest knjiga*. Preveo ga je Vladimir Levstik.

Radi boljeg i potpunijeg razumijevanja samog djela, dodan je ovome prijevodu prilično opsežan »Rječnik, primjedbe i prijevodi stranih tekstova«. Sve je to izrađeno na temelju jubilarnog izdanja Puškinovih sabranih djela u izdanju Akademije nauka SSSR iz godine 1949., pod redakcijom poznatog puškinologa prof. B. V. Tomaševskog (primjedbe u tom izdanju sastavio prof. B. S. Mejlah), a u velikoj su mjeri upotrebljene i »Primjedbe« Mile Klopčiča uz spomenuto slovensko izdanje. Prijevodu je dodana i »Bilješka o sekti Jezida (ili: Jazida)«, koje nema ni u slovenskom prijevodu.

Ovim prijevodom upotpunit će se, nadamo se, poznavanje proznog stvaranja Puškinova kod nas.

F. M.

Korektori
Josip Matijaš i *Tomislav Prpić*

Izdavač ZORA
Državno izdavačko poduzeće Hrvatske
Zagreb, Prilaz JNA 2/II.
Za izdavača *Ivan Dončević*
Rkp. br. 846 — 5¼ tiskanih araka
Tiskanje dovršeno 27. II. 1954.
u tiskari Grafičkog zavoda Hrvatske
Zagreb, Frankopanska 26

Cijena Din 120.—

52456

MALA BIBLIOTEKA

OSTALA IZDANJA

	Din
Američka lirika	200.—
Erskine Caldwell *Duhanski put*	95.—
Albert Camus *Stranac*	60.—
Crnačke priče	120.—
Perez Galdos *Dona Perfecta*	150.—
Eduard Möricke *Mozart na putu u Prag*	90.—
Pablo Rojas Paz *Trijem noći*	110.—
Edouard Peisson *Pomorske novele*	105.—
Edgar Allan Poe *Crni mačak*	120.—
Anna Seghers *Pobuna ribara*	50.—
Soror Mariana *Portugalska pisma*	195.—
Ušakli Halid Zija *Bilježnica jednog pokojnika*	110.—
Stefan Zweig *Novela o šahu*	75.—